

PRIKAZI

Ulrike TISCHLER, *Die habsburgische Politik gegenüber den Serben und Montenegrinern 1791-1822: Förderung oder Vereinnahmung?*, München: Oldenburg, 2000., Südosteuropäische Arbeiten, 108., 405 str.

Knjiga austrijske povjesničarke Ulrike Tischler pod naslovom “*Habsburška politika prema Srbima i Crnogorcima 1791-1822*”, objavljena u Münchenu 2000. godine, posvećena je jednom slabije istraživanom aspektu austrijske vanjske politike – odnosu bečkog dvora prema Srbima i Crnogorcima u razdoblju od Svištovskog mira 1791. pa do kongresa u Veroni 1822. godine. Ovo je vremensko razdoblje autorica obradila kao jedinstvenu cjelinu polazeći od teze da je od 1791. godine glavnim načelom austrijske vanjske politike glede jugoistoka Europe postalo očuvanje cjelovitosti Osmanskog Carstva, koje su prihvatile i ostale velike sile, dok je kongres u Veroni 1822. godine bio posljednji politički skup na kojem su velike sile još uvijek kao političko načelo podržavale zajedničku europsku politiku glede Osmanskog Carstva, koju je do tada zagovarao austrijski kancelar Clemens Metternich (1773.-1859.), nakon čega je u Europi načelo jedinstvene europske politike napušteno, a prevladali posebni politički interesi pojedinih europskih zemalja. Ustvrdivši da se na primjeru odnosa Habsburške Monarhije prema njezinim južnoslavenskim susjedima pod osmanskom vlašću, Srbima i Crnogorcima, mogla primijetiti nejasna slika o habsburškoj politici na jugoistoku Europe i pojavi rastućeg antagonizma između Rusije i Monarhije, u kojem su Srbija i Crna Gora postale “kompenzacijski objekti” za održavanje europske ravnoteže, U. Tischler je studiju podijelila u dva dijela, prikazavši u prvome vanjskopolitički položaj Srbije i Crne Gore u kontekstu međunarodnih događaja u spomenutom razdoblju i djelovanju austrijske diplomacije, odnosno kancelara Metternicha, dok je drugi posvetila njegovim idejama o rješenju istočnog pitanja, ponajprije prijedlozima o političkoj budućnosti Srba i Crnogoraca pod osmanskom vlašću, shvaćanju državne politike i diplomatskom sustavu korištenom za provođenje politike na jugoistoku Europe. Glavnim je problemima s kojima se Habsburška Monarhija u tom razdoblju morala suočiti, a koji su utjecali i na njezino stajalište prema događajima u Srbiji i Crnoj Gori tijekom prvog i drugog srpskog ustanka, autorica naznačila sukob s Napoleonovom Francuskom na zapadu, koji je crpio državne resurse, i istočno pitanje, odnosno rusku ekspanziju krajem 18. stoljeća, zbog čega je bečki dvor težio održavanju statusa quo u Osmanskom Carstvu i njegovu stabilnost kako bi sačuvao mir na jugoistočnim granicama, dok je rusko širenje donekle nadoknadio zauzimanjem Istre i Dalmacije. U tim složenim političkim okolnostima Beč je nastojao zagovaranjem integriteta Osmanskog Carstva zaštititi i trgovačke interese Monarhije i izbjegavao voditi politiku koja bi ga mogla kompromitirati pred Portom i ruskim dvorom, pa nije iskoristio proaustrijska stajališta srpskih ustanika na početku ustanka, već zagovarao posredovanje između njih i Porte, nadajući se da će Osmanlije sami povratiti mir u Srbiji, a Monarhija učvrstiti ugled među ustanicima posredovanjem u pregovorima, čime bi Srbija došla u sferu habsburškog utjecaja. No, autorica je upozorila da su se unatoč izbjegavanju dvora da nepromišljenim odlukama pogorša političke odnose s Portom, Rusijom ili Napoleonom ipak vodili tajni pregovori srpskih ustanika s bečkim i ruskim dvorom, i kao primjer navela prijedlog karlovačkog metropolita Stefana Stratimirovića 1804. godine ruskom dvoru da bi Srbiji, koja bi ostala pod osmanskom vlašću kako bi se izbjegla mogućnost da padne pod habsburšku vlast, ali samostalno ubirala poreze, Monarhija ustupila Boku kotorsku i Srijem, što bi nadoknadila proširenjem na dio Turske Hrvatske i Vlašku, odnosno Karađorđev iz

1808. godine, koji je Beču predložio da Srbija dobije onakav status kakav je imala Vojna krajina, kako bi u slučaju vojnog rješenja krize i austrijskog zauzimanja Srbija izravno bila podređena vladaru, a ne Ugarskoj niti uključena u njen pravni sustav.

Autorica je istaknula da je bečki dvor tada najviše zabrinjavala sigurnosna situacija u Vojnoj krajini, odakle su stizale vijesti o otvorenoj potpori ustanicima u Srbiji i očekivanjima da će uz pomoć Rusije biti obnovljeno srpsko carstvo, upozorenja da su u Krajini, a posebno na području Srijema i Petrovaradina, bili rasprostranjeni pravoslavni fanatizam i mržnja protiv katolika, te da se nacionalizam i patriotizam pravoslavnih krajišnika temeljio na vjerskoj pripadnosti, a ne na osjećaju pripadnosti domovini, pa su vojni krugovi strahovali da bi Srbi zbog previše pasivnog držanja Beča u počecima ustanka mogli završiti pod ruskim protektoratom. Zbog toga je Monarhija težila održati ravnotežu snaga mirnim putem, osloncem na Francusku, i sačuvati Osmansko Carstvo od ruskih pretenzija i širenja utjecaja na jugoistoku Europe, ne isključujući kao krajnje sredstvo i ekspanzionističke mjere, ali je nastojala pronaći optimalno rješenje koje nije moglo ugroziti Osmansko Carstvo niti izazvati nezadovoljstvo Rusije. Umjesto vojnog i političkog osvajanja Srbije i Crne Gore kancelar Metternich je kao rješenje zagovarao tzv. "moralno" osvajanje civilizacijski zaostalih balkanskih naroda, Srba i Crnogoraca, odnosno njihovo čvršće duhovno povezivanje s Europom pretvaranjem Srbije i Crne Gore u posebne "kulturne regije" pod osmanskom vlašću i habsburškom zaštitom, koje bi im olakšale put u Europu pripremajući ih za kasnije moguće inkorporiranje u Monarhiju. Tu je zamisao Metternich gradio na pretpostavci da su ideju državne neovisnosti tijekom srpskog ustanka zagovarali samo neki knezovi, a nikako sav srpski narod pod Osmanlijama, a prema autorici je srž tog koncepta bila njegova zamisao o "senzibiliziranju" osjećaja pripadnosti Europi kod Srba i Crnogoraca, kako bi se njihova ovisnost o Rusiji i usmjerenost orijentalnom kulturnom krugu, uvjetovana vjerskim fanatizmom, trebala preusmjeriti prema Europi. Istaknuvši da se Metternichova politika prema jugoistoku Europe temeljila na dva načela, regionalizmu, odnosno podupiranju razvojnih političkih mjera za zaostale osmanske provincije kakve su bile Srbija i Crna Gora, i na načelu posebnog rješavanja posebnih srpskih i crnogorskih interesa i njihova odvajanja od ruske politike i njezinih ciljeva, autorica je kao primjer Metternichove politike "moralnog" osvajanja navela nacrt ustava za Srbiju koji je on predložio 1810. godine, i kojim su morale biti zadovoljne sve strane, a ponajprije Beč, jer je ustav trebao na zadovoljavajući način riješiti spor pobunjenih Srba i Porte, zaustaviti utjecaj Srba pod osmanskom vlašću na pravoslavno krajiško pučanstvo u Habsburškoj Monarhiji i spriječiti širenje ruskog utjecaja na jugoistok Europe. Metternichovim prijedlogom Srbija je trebala ostati u Osmanskom Carstvu, i slično Vojnoj krajini u Monarhiji, biti podvrgnuta vojnoj upravi kao regija izuzeta iz osmanskog feudalnog sustava i izravno podvrgnuta sultanu u Carigradu, a zapravo Beču, koji bi preuzeo ulogu zaštitnika njezinog novog položaja, čime bi Beč očuvao i načelo legitimiteta, odnosno održavanja statusa quo u Osmanskom Carstvu, i ujedno mogao utjecati na modernizacijske procese u njemu, što mu je trebalo podići ugled u južnoslavenskom svijetu. Metternichov prijedlog predviđao je vojni sustav podijeljen na nahije, kadiluke i knežine, na čijim su čelnim mjestima trebali stajati katolici lojalni državi, no uprava je morala biti prilagođena kulturnim prilikama u Srbiji, crkva podređena državi, pravoslavni su se manastiri mogli tolerirati, ali im se broj nije trebao povećavati, a pomoć katoličkom (njemačkom) upravnom aparatu u odgoju buduće srpske elite trebali su pružiti franjevci, kao i katoličko pučanstvo koje bi bilo planski naseljavano iz Bosne i Ilirskih provincija. Međutim, autorica je upozorila da nacrt ustava za Srbiju

nije predstavljao konačno rješenje problema za Metternicha, koji u tom razdoblju političkog djelovanja nije uopće bio svjestan značenja i uloge pravoslavne vjere i crkve za balkanske kršćane pod osmanskom vlašću, niti mogućeg širenja ruskog utjecaja na jugoistok Europe putem vjerske solidarnosti pravoslavnih kršćana i zemalja, već da je u doglednoj budućnosti planirao od dijelova Vojne krajine u Monarhiji naseljenih pretežno srpskim pučanstvom i Srbije pod Osmanskom vlašću stvoriti izoliranu i kulturno razvijeniju regiju pod upravom Beča, u kojoj bi se mogli razviti elementi nacionalne kulture – zajednički jezik i “zavičajna” kultura - koja ne bi imala samo regionalni karakter, već omogućila stvaranje nacionalnog identiteta i Srbima bila zavičaj u Monarhiji, čija je kulturna raznolikost mogla biti protuteža razvoju ekstremnog nacionalizma.

Glede odnosa Monarhije s Crnom Gorom autorica je napomenula da se habsburška politika prema Crnogorcima morala suočiti s planovima vladike Petra I. Petrovića još od 1797. godine o proširenju njegove vlasti i na Boku kotorsku, i očekivanjima da će kratkotrajna ruska okupacija tog područja završiti širenjem njegove vlasti i stvaranjem državne tvorevine koja bi obuhvaćala Crnu Goru, Boku kotorsku, Hercegovinu, Dalmaciju i Dubrovnik pod ruskim pokroviteljstvom, pa se u Beču 1802. godine kao jedna od mjera kojom je trebalo zaustaviti utjecaj crnogorskog vladike na pravoslavne kršćane u Boki pojavio prijedlog o imenovanju pravoslavnog biskupa, potpuno neovisnog od crnogorskog vladike i podređenog dvoru. Beč su u to vrijeme zabrinjavale vijesti da je pravoslavno pučanstvo Bosne na poticaj ruskih agenata iskazivalo protivljenje širenju francuske vlasti u Dalmaciji, kao i uska povezanost Karađorđa s crnogorskim metropolitom Petrom I., koji su imali zajednički cilj, uspostavu Ilirskog kraljevstva pod zaštitom Rusije, no svi su ti planovi s početka srpskog ustanka propali, jer su u razdoblju između 1807. i 1812. godine Srbi izgubili povjerenje u Rusiju, sumnjajući da je ruska vanjska politika težila samo stvaranju ruskih satelita na Balkanu, a ne podržavanju njihove borbe za samostalnošću, dok su Crnogorci razočaranje doživjeli nakon dogovora Metternicha i ruskog cara Aleksandra I. 1814. godine o prepuštanju Boke kotorske Monarhiji. Kao i u pogledu Srbije, Meternich je odbacio plan o vojnom zaposjedanju Crne Gore, iznesen 1815. godine, i nešto kasniju ponudu samog vladike Petra I. o podvrgavanju Crne Gore habsburškoj vlasti, i to kako iz financijskih razloga, tako i zbog održavanja dobrih odnosa s Rusijom i Portom, koja je mogla austrijsko zaposjedanje Crne Gore doživjeti kao uplitanje jedne strane sile u unutarnje stvari suverene države, pa je prema autorici kao optimalno političko rješenje zagovarao provođenje politike slične prijedlozima koje je iznio za Srbiju – razvojnim mjerama koje bi poboljšale pravni, obrazovni, zdravstveni i vojni sustav tadašnje Crne Gore i pripremile Crnogorce za približavanje Europi, a to je pretpostavljalo i provođenje konačnog i točnog razgraničenja Habsburške Monarhije i Crne Gore, čime bi se uklonio jedan od mogućih povoda za sukob, koji se mogao pretvoriti u otvoreni osmansko-habsburški sukob, u koji se mogla umiješati i Rusija.

Naglasivši da se Metternichovi planovi glede “moralnog” osvajanja jugoistoka Europe moraju promatrati kao dio sigurnosne politike u sklopu međunarodnih političkih odnosa, čiji je glavni motiv bilo spriječavanje izbijanja nacionalnih pokreta različitih naroda u Osmanskom Carstvu i Habsburškoj Monarhiji i njihova razarajućeg djelovanja protiv država nastalih na nadnacionalnim temeljima, autorica je istaknula da je Metternich zbog opasnosti koje su donosile revolucionarne težnje nacionalnih pokreta, usmjerenih radikalnom raskidu s vlastitom prošlošću i bojazni da bi takve promjene izazvale neželjene sukobe, pa i totalni rat između

velikih sila koji je mogao ugroziti kozmopolitski uređenu Europu i poremetiti europsku ravnotežu snaga, tražio mirno rješenje političkih problema, pri čemu je mogućnost izbijanja sukoba nastojao svesti na najmanju moguću mjeru. Glede istočnog pitanja to je značilo sprječavanje pojedinačnog miješanja velikih sila u unutrašnje prilike Osmanskog Carstva, koje se moglo pretvoriti u njihov otvoreni sukob i završiti raspadom Osmanskog Carstva, te izazvati slične učinke i u samoj Monarhiji, pa je Metternich, svjestan da će Monarhija zbog nemira u Srbiji, Crnoj Gori i Grčkoj, koji su pokazali slabost središnje vlasti u Istanbulu, ipak biti na određeni način prisiljena umiješati se u unutrašnje osmanske prilike, zagovarao već spomenuto pretvaranje pobunjenih pokrajina u posebne "kulturne regije", držeći njihovo pretvaranje u samostalne nacionalne države opasnim za europsku stabilnost. Iako je ovo Metternichovo gledište otvorilo pitanje nisu li pojedine pokrajine Osmanskog Carstva ipak postale objektima vanjske politike velikih sila, ponajprije Rusije i Habsburške Monarhije, autorica nije prihvatila izjednačavanje vanjske politike tih dviju sila prema Osmanskom Carstvu, tvrdeći da je Rusija provodila čisto imperijalističku politiku širenja vlastitih granica u jugoistočnoj Europi na račun Osmanskog Carstva, pretvaranjem balkanskih kršćana u "ruske satelite", dok je Metternichova (austrijska) politika po njezinom mišljenju bila "europska politika", jer je on stvaranjem "kulturnih regija" u Osmanskom Carstvu nastojao stabilizirati jugoistočnu Europu i sačuvati europski mir, koji bi bio ugrožen njegovim raspadom. Istaknuvši da je Metternichova politika trebala u konačnici pojedine balkanske pokrajine Osmanskog Carstva postupnim i usklađenim promjenama političkih oblika i sadržaja ipak pretvoriti u slobodne države, autorica je upozorila da je njegova politika prema jugoistoku Europe često bila pogrešno interpretirana kao nerazumijevanje ili čak podcjenjivanje balkanske problematike, te da bi trebalo promijeniti postojeću sliku o Metternichu kao tlačitelju i protivniku nacionalnih težnji balkanskih naroda, jer se njegova politika prema Srbima i Crnogorcima u spomenutom razdoblju ne može smatrati ugnjetavačkom, odnosno suprotnom težnjama balkanskih naroda, nego politikom usmjerenoj poboljšanju položaja balkanskih naroda pod osmanskom vlašću. Prema autoričinom je mišljenju postojanje zajedničke "europske" vanjske politike velikih sila u razdoblju između 1815. i 1822. godine, odnosno pojave posebnih politika europskih država nakon kongresa u Veroni i samoubojstva britanskog premijera Castlereagha, pokazalo da je Metternichova politika bila ispred njegova vremena, odnosno da se nerazumijevanje njegovih ideja najjasnije pokazalo u preuranjenom priznanju neovisnosti Grčke i njenim organiziranjem prema zapadnim mjerilima, što je bilo suprotno Metternichovoj osnovnoj zamisli - očuvanju integriteta Osmanskog Carstva kao jamstva europske sigurnosti i približavanju balkanskih naroda pod osmanskom vlašću Europi provođenjem razvojnih reformi. Napomenuvši da je sam Metternich bio svjestan kako će njegov pogled na rješavanje balkanskih prilika ostati neshvaćen, U. Tischler je zaključila da su nakon političkih promjena u istočnoj Europi i na Balkanu 1989./90. godine Metternichove zamisli o rješavanju političkih problema na Balkanu postale aktualne kao nikada prije.

Završavajući ovaj kratki osvrt na knjigu U. Tischler o habsburškoj politici prema Srbima i Crnogorcima između 1791. i 1822. godine moramo ustvrditi da se njen prikaz austrijske vanjske politike i djelovanja kancelara Metternicha prema jugoistoku Europe uvelike razlikuje od dosadašnjih uobičajenih ocjena Metternichovih ideja i političkog djelovanja, te da će neki njeni zaključci sigurno izazvati različite reakcije. To se ponajprije odnosi na autoričino vrednovanje ciljeva ruske i habsburške vanjske politike na jugoistoku Europe, koje postavlja pitanje

kriterija kojima se autorica koristila, kao i na tezu o "moralnom" osvajanju Srbije i Crne Gore stvaranjem kulturnih regija i o preuranjenom proglašavanju neovisnosti Grčke, koja nameće pitanje je li Metternich u svojim političkim planovima uopće ikada predviđao mogućnost stvaranja samostalnih država tadašnjih balkanskih naroda pod osmanskom vlašću. Pozornost hrvatske javnosti svakako će privući autoričin zaključak o aktualnosti Metternichovih ideja iz prve polovice 19. stoljeća za rješavanje političkih problema na jugoistoku Europe nakon raspada komunističkog sustava 1989./90. godine, koji autorica nije detaljnije obrazložila, iako bi bilo poželjno pročitati njezinu analizu uzroka izbijanja rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao i objašnjenje aktualnosti Metternichovih ideja u kontekstu događaja koji su doveli do raspada bivše Jugoslavije. U svakom slučaju, studija U. Tischler o habsburškoj politici prema Srbima i Crnogorcima tijekom navedenog razdoblja, s čijim se zaključcima ne možemo u potpunosti složiti, pokazala je da su o spomenutoj problematici potrebna još detaljnija znanstvena istraživanja koja bi pružila zadovoljavajuću sliku političkih odnosa različitih naroda i država u jugoistočnoj Europi.

ZLATKO KUDELIC

Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb 2002., 255 str.

Nikša Stančić, istaknuti povjesničar, redoviti profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, pisac brojnih znanstvenih članaka o hrvatskoj povijesti 19. stoljeća, ponajprije o hrvatskom nacionalnom pokretu i njegovim ideologijama, objavio je 2002. knjigu u kojoj sustavno iznosi vlastitu istraživačku metodu i model na kojima je zasnovao "rezultate istraživanja o oblikovanju hrvatske nacije u sklopu europskog i napose srednjoeuropskog fenomena nacije i nacionalizma 19. i 20. stoljeća, kao dije-la i učinka modernizacijskih procesa, i o hodu hrvatske nacije prema samostalnoj državi tijekom tih dvaju stoljeća" (VIII.).

Nakon *Predgovora* (VII.-XII.) u kojem opisuje put nastanka knjige, povode i momente koji su ga potaknuli da formulira vlastita stajališta o metodama i modelima istraživanja nacije i nacionalizma, Stančić, u tekstu strukturiranom u tri po opsegu gotovo ravnopravna dijela od kojih je svaki podijeljen na veći broj poglavlja, prati i izlaže tri razine fenomena nacije i nacionalizma. Na kraju knjige nalazi se *Bibliografska bilješka* (241.-246.), a u sklopu nje *Selektivna bibliografija (autori koji se spominju u tekstu i djela relevantna za problematiku u kojoj se spominju)*, zatim *SUMMARY* (247.-251.) te *Kazalo imena* (253.-255.).

U prvom dijelu knjige "OSVIT NACIJE, Građanski nacionalizam i etnonacionalizam" (3.-68.) Stančić se bavi općim obilježjima i oblikovanjem europskih nacija te iznosi svoje poglede na suvremena istraživanja i teorijska razmatranja koja se odnose na pitanja nacije i nacionalizma. Baveći se različitim ocjenama samog pojma nacionalizma, ističe da se u najširem smislu pod tim pojmom podrazumijeva sklop nacionalnih uvjerenja tj. ideologija, i nacionalno motiviranog djelovanja, no napominje da je s vremenom taj termin mijenjao sadržaj da bi negativan predznak dobio nakon pojave nacizma. Danas se, zaključuje Stančić, na zapadu pod dojmom događanja nakon pada Berlinskog zida 1989. uz srednjoeuropske nacije veže pojam nacionalizma u pogrđnom značenju, kao nastojanje za stvaranjem države utemeljene ne na građanskim načelima, već na etničko-nacionalnom nače-

lu, što je vodilo raspadu višenacionalnih i stvaranju nacionalnih država urodivši i negativnim pojavama, a u krajnjem slučaju i genocidom. Uz to, u istraživanjima je stalno prisutno shvaćanje o različitom značaju, putu oblikovanja zapadnih i srednjoeuropskih nacija. Dok se s jedne strane, navodi autor, naglašava sadržaj pojma "nacije" pod kojim su na zapadu provedene promjene, od emancipacije "kreolskih" kolonija na američkom kontinentu do Francuske revolucije koja naciju afirmira kao političku zajednicu, državu ravnopravnih građana, nositelja suvereniteta nasuprot suverenitetu vladara "po milosti božjoj", s druge strane ističe se i suprotstavlja sadržaj kakav poimanju nacije daju srednjoeuropski nacionalizmi koji su taj pojam vezali uz etnicitet, što je imalo za posljedicu da se u zapadnoj terminologiji za te nacije i ne upotrebljava pojam "nacija" već "etničke skupine" (5.). Ipak, upozorava autor, i u zapadnim znanostima termin "nacionalizam" ne veže se više isključivo za srednjoeuropski prostor i djelovanje tamošnjih "etničkih skupina", već i uz zapadne nacije pri čemu se označava kao "politički ili građanski nacionalizam" za razliku od srednjoeuropskog koji se označava već otprije postojećim terminom "etno-nacionalizmom". Stančić zaključuje da korištenje tih izraza govori o shvaćanju da su nacija i nacionalizam jedinstveni fenomen te da se može govoriti samo o zapadnom i srednjoeuropskom tipu nacije i nacionalizma, pri čemu se razlike među njima sastoje u različitoj političkoj operacionalizaciji, odnosno u različitoj funkciji "građanske" ("političke") i etničke komponente u svakom od tih tipova, uz to da su se i omjer i funkcija vremenom mijenjali (8.).

Stančić govori i o raznim metodama i modelima istraživanja nacije i nacionalizma koji su rezultirali različitim ocjenama o čimbenicima koji su uvjetovali nastanak nacije kao i o procesima oblikovanja nacija. Polazeći od ocjene o modernitetu nacije, ističe da je značaj nacije moguće odrediti s pomoću razlike u funkciji koju je nacija imala u modernom društvu i funkcije prednacionalnih zajednica u europskom predmodernom društvu. Zaključuje da se nasuprot prednacionalnim zajednicama (etnička zajednica i staleška "nacija"), nacija u suvremenom smislu te riječi može najopćenitije definirati kao specifična supralokalna velika skupina, zajednica s osjećajem vlastitog identiteta koja se u sklopu modernizacijskih procesa oblikovala kao zajednica novog tipa, sposobna obuhvatiti pripadnike svih društvenih slojeva modernog, nepolariziranog i nestaleškog društva s težnjom da se politički institucionalizira kao država (13.). Konstatirajući da je nacija nastala kao dio i kao rezultat procesa modernizacije, Stančić upozorava samo na neke bitne promjene koje su u sklopu novovjekovnih modernizacijskih procesa stvorile uvjete za njezin nastanak i razvoj. Ističe socijalnu stratifikaciju, zatim "političku" modernizaciju, koja je u najužem dodiru s trećim bitnim momentom, "kulturnom" standardizacijom. Budući da modernizacijski proces, a u njegovu sklopu i "politička" modernizacija i "kulturna" standardizacija, nije posvuda tekao istim ritmom, nastali su uvjeti u kojima su se zapadne i srednjoeuropske nacije različito oblikovale dobivajući različita obilježja zbog različitog omjera i različite uporabe, tj. različite političke operacionalizacije "građanske" i "etničke" sastavnice tog identiteta, zaključuje Stančić (19.). Dok se "zapadne" nacije pojavljuju kao političke zajednice ravnopravnih pojedinaca-građana i kao nositelji suvereniteta u državama nasuprot vladaru "po milosti božjoj", odnosno politički se operacionalizira ponajprije pitanje građanskih vrijednosti i političkih prava, a jezik i kultura su čimbenik koji pripadnike različitih etnija integrira u "građansku" odnosno "političku" naciju, na prostoru srednje i jugoistočne Europe koja je u modernizacijskim procesima i društvenim promjenama kasnila za zapadnom Europom ranog novog vijeka i u kojoj su političku i društvenu moć zadržale tradicionalne "honoratske" društvene elite

nacija je shvaćena kao kolektivitet nadređen pojedincima koje ponajprije povezuje kulturno-jezični identitet.

Najveće, peto poglavlje prvog dijela knjige Stančić je posvetio upravo oblikovanju srednjoeuropskih nacija u procesu protomodernizacije i modernizacije u ranom novom vijeku i tijekom 19. i 20. stoljeća. Posebnu pažnju poklanja društvenim i političkim uvjetima koji su u srednjoj Europi doveli do shvaćanja nacije kao kolektiviteta nadređenog pojedincu, identiteta koji je ostavljajući po strani pitanje slobode i ravnopravnosti pojedinca-građanina mogao homogenizirati različite društvene slojeve. Težište tog identiteta preneseno je na drugo modernizacijsko područje, na jezično-kulturnu sastavnicu u sklopu procesa "kulturne" standardizacije, koja je mogla postati polugom i sredstvom nacionalne integracije. Uz "političku" modernizaciju i "kulturnu" standardizaciju, autor posebno razmatra problem jezika i nacije, odnosno svođenju nacionalnog identiteta na jezik premda se, naglašava, same nacije kao kompleksne zajednice ne mogu odrediti samo jezično. Nacija je i u srednjoj Europi shvaćena kao zajednica pripadnika svih društvenih slojeva, zaključuje Stančić, ali ne kao politička zajednica pojedinaca-građana, već kao zajednica u kojoj etnicitet i etnička individualnost određuju pripadnost pojedinca naciji. Takva etnički obilježena nacija nositelj je suvereniteta prema vladaru i prema drugim nacijama (40.). Stoga su se na tom području pojavili "nacionalni pokreti" kod kojih ideja o ravnopravnosti i političkim pravima građana nije bila nužno povezana s idejom etnički definirane nacije i njezina suvereniteta. Za razliku od zapada, odvojenost procesa oblikovanja građanskog društva i nacije omogućila je pripadnicima različitih slojeva i skupina da svoje vlastite interese predstave kao opće, nacionalne interese i da naciju pokušaju homogenizirati na vlastitim društvenim vrijednostima (41.). U 19. i 20. st. su se različiti socijalni interesi pojedinih slojeva i skupina iskazivali kao nacionalno politički programi koji su se na srednjoeuropskom prostoru kretali u rasponu od programa "kulturne nacije" u razdoblju ranog nacionalizma, čiji su pripadnici bili lojalni postojećim državama, do programa "političke nacije" u razvijenijoj fazi kada su srednjoeuropski nacionalizmi oblikovali shvaćanje o stvaranju vlastite nacionalne države u kojoj se nacija utemeljena na jeziku, kao kolektivni nositelj suvereniteta, u potpunosti ostvaruje. Razmatrajući uz ostalo odnose između vladajućih i podčinjenih nacija u višenacionalnim državama s težištem na Habsburškoj Monarhiji, Stančić na kraju prvog dijela knjige zaključuje da ukupni razvoj nacije i nacionalizma u dva stoljeća na prostoru zapadne i srednje Europe pokazuje da je fenomen nacije i nacionalizma jedinstven, te da svi europski nacionalni identiteti sadrže i etničku sastavnicu koja s jedne strane predstavljala bitnu sastavnicu srednjoeuropskih nacionalizama, dok s druge strane na zapadu u vrijeme nastanka nacije i nacionalizma nije bila politički operacionalizirana. Posebno je to vidljivo iz perspektive 21. stoljeća budući da su krajem 20. st. u nekim zapadnim zemljama pojedine etničke grupe pokazale elemente "etno-nacionalizma", a u zemljama srednje, istočne i jugoistočne Europe afirmira se pojam "građanske nacije".

U drugom dijelu knjige "ETNICITET NA HRVATSKOM PROSTORU U 19. I 20. STOLJEĆU, Od etničke zajednice, plemićkog naroda i pokrajinskih partikularizama do hrvatske nacije" (69.-149.) Stančić prati proces oblikovanja hrvatske nacije u suvremenom smislu te riječi od kraja 18. do kraja 20. stoljeća.

Govoreći o naslijeđu ranog novog vijeka na kojem će započeti dugotrajni proces oblikovanja hrvatske nacije, autor navodi da je krajem 18. stoljeća, u vrijeme Francuske revolucije, hrvatski prostor bio podijeljen u devet upravnih jedinica

između četiriju država te ističe da su to bili ne samo posebni upravni teritoriji, nego i segmenti s različitom društvenom strukturom, bez jedinstvenog standardnog jezika i s izraženim osjećajima pokrajinske pripadnosti. Polazeći od shvaćanja nacije, u sociološkom smislu, kao velike grupe s osjećajem vlastitog identiteta, Stančić govori o oblikovanju hrvatske nacije razlikujući je od prednacionalnih zajednica ranog modernog doba na koje se naslanjala. Baveći se hrvatskom etničkom zajednicom na razini seljačkih društava i uopće "pučkoj razini", autor ističe da je ona bila kao identitet određena kulturno, a u većem dijelu 19. st. nije bila reflektirana niti politički operacionalizirana te u njoj nije postojao jedinstven sustav institucija niti sustav komunikacija koji bi kao cjelinu obuhvatio hrvatski etnički prostor. Uz opis etničkog identiteta seljačkog stanovništva s aspekta jezika koji je bez obzira na narječje posvuda bio diferencirajući moment hrvatske etničke zajednice prema pripadnicima drugih jezika, Stančić se bavi i utjecajem religije na oblikovanje etno-kulturnog identiteta u etnički miješanim područjima Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Unatoč zatvorenosti hrvatske etničke zajednice postojao je međudodnos u ranom novom vijeku između etničke zajednice i "plemičke nacije", a u 19. st. između etničke zajednice i nacije u suvremenom smislu, pa se zato o njoj i može govoriti kao o novovjekovnoj protonacionalnoj zajednici, a o nereflektiranoj svijesti njezinih pripadnika kao o hrvatskom pučkom protonacionalizmu. Pripadnici hrvatske etničke zajednice su posjedovali pokrajinsku, vjersku i etničku razinu identiteta, a tijekom rastakanja lokalnih identiteta operacionalizirat će upravo etnički moment i unijeti ga u nacionalni identitet koji će njezinim pripadnicima u vrijeme dinamiziranja i stratificiranja seljačkih društava biti osnovica za uključivanje u proces hrvatske nacionalne integracije, ističe Stančić (94.).

S druge strane plemićka "nacija", "natio croatica" koja je u sjevernoj Hrvatskoj obuhvaćala gornji sloj feudalnog društva bila je institucionalizirana u staleškoj državi, a u svojoj ideologiji određena ne etnički nego teritorijalno. Raspolagala je, navodi autor, s političkim programom koji se sastojao od očuvanja i obnove povijesnih "prava", tj. samostalnosti i teritorijalne cjelovitosti kraljevstva" (96). U prvim desetljećima 19. st. plemstvo se ograničilo na očuvanje političkih institucija svoje staleške autonomije (Sabor, županije), a blaga protomodernizacijska nastojanja očitovala su se u nesustavnom djelovanju na osnivanju kulturnih institucija i izgradnji standardnog jezika. Do sredine 19. st. plemstvo se uključuje u hrvatski "ilirski" preporodni pokret, štoviše postaje nositelj političke borbe u staleškim političkim institucijama. Staleški protonacionalizam unosio je elemente "nationis croaticae" u rani hrvatski nacionalizam. S ukidanjem feudalnih odnosa i staleških političkih institucija 1848. plemstvo gubi dotadašnju društvenu funkciju, s čime nestaje i osnovica njegova posebnog identiteta te se ono integrira u hrvatsku naciju kao zajednicu novog tipa, zaključuje autor. Uz hrvatsku etničku zajednicu i stalešku "natio croatica", Stančić pažnju posvećuje i slojevitom fenomenu pokrajinskih partikularizama. Stavljajući poseban naglasak na oblikovanje i razvoj hrvatske nacije, Stančić ističe da je ona u prvoj i dijelom u drugoj pol. 19. st. obuhvaćala samo bivše plemstvo i imućnije građanstvo te njihovu inteligenciju, a nakon 1848. pridružilo im se i novo građanstvo. Ideologiju te zajednice izražavali su preporodni pokret u prvoj i Narodna stranka u drugoj polovici 19. st., dok su se novi građanski slojevi druge polovice 19. st. u hrvatsku naciju integrirali uz pomoć ideologije Stranke prava.

Sve su se nacije u srednjoj Europi, naglašava Stančić, u razdoblju ranog nacionalizma oblikovale kao "kulturne nacije", a jezik je u njihovoj ideologiji određivao nacionalni identitet koji se izgrađivao ponajprije preko oblikovanja jedinstvene nacionalne kulture i nacionalnih kulturnih institucija, dok su prema postojećim

državama i vladarima iskazivale i političku lojalnost (112). Hrvatski nacionalizam 19. st. kao nacionalizam "podčinjene" nacije imao je i specifičnost koja je proizlazila iz činjenice da je hrvatska nacija među podčinjenim nacijama Monarhije bila ujedno i "povijesna nacija", s vlastitim povijesnim teritorijem i političkim institucijama te da je raspolagala određenom političkom autonomijom utemeljenoj na vlastitom povijesnom pravu, municipalnim pravima ili ovisno o interpretaciji "državnom pravu", dok je s druge strane u stvarnosti njezina autonomija bila vrlo ograničena i to samo na teritoriju sjeverne Hrvatske, a uz to i stalno izložena pritiscima centralizacije i pokušajima germanizacije i mađarizacije. Zbog toga su se u razvoju hrvatskog nacionalizma u nacionalnim ideologijama interferirali elementi "jezičnog" i "državnog" (državnopravnog) ideološkog modela, zaključuje Stančić (113.). Hrvatski rani nacionalizam u preporodnom pokretu prve pol. 19. st. i hrvatskom pokretu 1848. ujedinio je u svom programu načela prirodnog tj. nacionalnog prava i povijesnog prava ispunjavajući zapravo povijesno pravo nacionalnim sadržajem, ali ga nije dovodio do krajnjih konzekvencija. Analizirajući politički program ranog hrvatskog nacionalizma preporodnog razdoblja te pokreta 1848. koji je prihvatio program "austroslavizma" Stančić zaključuje da je hrvatsku nacionalnu ideju i ideju o "trojnoj kraljevini" kao hrvatskoj nacionalnoj državi jasno artikulirala u drugoj pol. 19. st. strossmayerovska Narodna stranka, nositeljica "ilirskog" naslijeđa u obliku "jugoslavenstva". Narodnjaci su pristajali uz shvaćanje o hrvatskom "političkom narodu", koji je bio kombinacija elemenata političkoga (građanskog) i etno-nacionalizma po kojem su Srbi u Hrvatskoj "politički" Hrvati, te uz ideju o južnoslavenskom etničkom jedinstvu. Narodna stranka tražila je ujedinjenje Trojedne Kraljevine i veći stupanj njezine samostalnosti u sklopu Habsburške Monarhije, ne postavljajući zahtjev za samostalnom Hrvatskom.

Do 1870-ih hrvatski nacionalni pokret u sjevernoj Hrvatskoj vodi Narodna stranka, a nakon što je postupno prihvatila unionističku politiku tu ulogu preuzima Stranka prava pod čijom se ideologijom u hrvatsku naciju integrira novo, liberalno građanstvo. Pravaška ideologija sadržavala je shvaćanje o apsolutnom hrvatskom nacionalnom identitetu, poimanju Hrvatske kao hrvatske nacionalne države, te predodžbu o potpuno suverenoj hrvatskoj naciji iz koje je proizlazio program nezavisne Hrvatske izvan Habsburške Monarhije ili moguće južnoslavenske države, ističe Stančić. Teritorijalni opseg hrvatske države temeljili su pravaši na svojoj interpretaciji hrvatskog državnog prava, a sve stanovnike Hrvatske smatrali su Hrvatima i to ne samo u "političkom" pogledu, već su očekivali da se i njezini stanovnici drukčijeg etničkog podrijetla osjećaju pripadnicima etnički shvaćene hrvatske nacije (117.). Bio je to, naglašava Stančić, razvijeni hrvatski nacionalizam koji je u prvi plan isticao stvaranje nezavisne nacionalne države. Pod utjecajem političkih i društvenih prilika u Hrvatskoj pravaštvo se krajem 1880-ih počelo usmjeravati prema umjerenjoj politici i programu rješenja hrvatskog pitanja u sklopu Monarhije.

Nakon poglavlja u kojem raspravlja o funkciji religije u procesu razlikovanja Hrvata, Srba i Muslimana-Bošnjaka, u nastavku drugog dijela knjige Stančić prati nacionalni integracijski pomak na prijelomu 19. i 20. st. kada su se stvorili uvjeti za početak procesa koji će u hrvatsku naciju integrirati nove šire slojeve građanstva, radništvo i seljaštvo. Bio je to početak polaganog kretanja prema "masovnom društvu" na hrvatskom prostoru i istovremeno početak "nacionalizacije masa" u 20. stoljeću (125.). Tada nastaju i radnički te seljački pokret pod vodstvom Antuna i Stjepana Radića, odnosno njihove Hrvatske pučke seljačke stranke, koji su uz socijalne programe oblikovali i elemente hrvatske nacionalne ideologije u vlastitoj vari-

janti (128.). Autor zaključuje da je tek integriranje sela u hrvatsku naciju odredilo njezin opseg.

Nakon 1918. godine i stvaranja prve jugoslavenske države proces hrvatske nacionalne integracije, unatoč ograničavajućim čimbenicima koji su mu određivali domete, obuhvaćao je sve šire društvene slojeve. U otporu velikosrpskom i nedemokratskom sustavu Hrvatska seljačka stranka preuzima ulogu hrvatskog nacionalnog pokreta, te okupljajući i građanstvo hrvatsku naciju homogenizira na programu koji je rješenje hrvatskog pitanja tražio na načelima federalizma u sklopu jugoslavenske države (131.) Ujedinjenje najvećeg dijela teritorija nekadašnje Trojedne Kraljevine i dijelova Bosne i Hercegovine s hrvatskom većinom i njezinu političku autonomiju HSS je postigao tek uspostavom Banovine Hrvatske. Drugi svjetski rat, NDH, nacionalno-oslobodilački i ujedno građanski rat dalje su dinamizirali selo i izložili ga utjecaju propagande koja je imala nacionalne elemente, premda na bitno različit način, ovisno o strani s koje je dolazila (132.).

Nakon 1945. federalistički sustav u Jugoslaviji pružio je unatoč centralističkim i unitarističkim razdobljima, ocjenjuje autor, okvir za provođenje "političke modernizacije" tj. izgradnju autonomnih državnih ("republičkih") tijela u Hrvatskoj, ali bez demokratizacije, i za dovršetak procesa "kulturalne standardizacije", uključujući i hrvatsku jezičnu individualizaciju i standardizaciju. Time je ostvarena potpuna prohodnost jedinstvenog socijalnog polja, premda u društvu s reduciranom strukturom, te jedinstveno kulturno polje. To je omogućilo da se praktički dovrši proces hrvatske nacionalne integracije, odnosno da hrvatska nacija obuhvati čitavo društveno tijelo (135.). Opisujući i uspoređujući nadalje formalni i stvarni položaj Hrvatske u socijalističkoj Jugoslaviji, upozoravajući na razloge koji su doveli do uspona hrvatskog nacionalizma i "hrvatskog proljeća" 1970.-1971., Stančić ističe da su posljedice asimetričnog povijesnog i aktualnog razvoja u Jugoslaviji došle do punog izražaja za unutrašnje krize u vrijeme sloma socijalističkog sustava u istočnoj, jugoistočnoj i srednjoj Europi nakon pada Berlinskog zida 1989. U Srbiji je uspostavljen režim koji je planirao stvoriti nacionalno "čistu" veliku Srbiju, dok je u Savezu komunista Hrvatske prevladalo reformno krilo koje je 1990. organiziralo prve slobodne izbore na kojima su pobijedile novoosnovane građanske stranke. Hrvatska demokratska zajednica s elementima populističkog nacionalnog pokreta osvojila je većinu u Saboru i formirala jednostranačku vladu. Pod pritiskom, a potom i otvorenom agresijom Srbije i jugoslavenske vojske politički program HDZ-a evoluirao je od zahtjeva za konfederativno uređenom Jugoslavijom do proglašenja samostalnosti Hrvatske 1991., na čemu je ostvaren konsenzus svih hrvatskih političkih snaga. Osamostaljenje Hrvatske bio je sastavni dio završne etape u procesu stvaranja nacionalnih država na prostoru srednjoistočne Europe nakon raspada višenacionalnih država na prostoru od Baltika do Jadranskog i Crnog mora (138.-139.). Novi Ustav Hrvatske 1990. hrvatsku naciju proglašava nositeljem njezina državnog suvereniteta, a naciju kao "zajednicu ravnopravnih građana", izvorištem "vlasti" tj. političkog sustava. Nakon što je u ratu obranjena cjelovitost i samostalnost Hrvatske i okončan pokušaj secesije njezinih dijelova mogli su se pokazati znakovi prihvaćanja građanskog ili političkog nacionalizma koji hrvatsku naciju shvaća i kao političku zajednicu građana, ističe Stančić te zaključuje da je pobjeda koalicije na izborima 2001. otvorila mogućnost da se uspostavi ravnoteža između etničkog i građanskog nacionalizma, između shvaćanja Hrvatske kao "nacionalne države hrvatskog naroda" i istodobno kao "zajednice slobodnih i ravnopravnih građana" (140).

U trećem dijelu knjige "HRVATSKA I PERČIN BOGA KAIROSA, Hrvatska na putu prema samostalnosti 1790.-1992." (153.-239) koji sadrži najviše podataka i interpretacija hrvatske političke povijesti 19. i 20. stoljeća Stančić u trinaest poglavlja prati oblikovanje programa nacionalnog pokreta, od programa "kulturne nacije" do programa samostalne Hrvatske, hrvatske nacionalne države, te put prema ostvarenju tog programa kroz uspone i padove nacionalnog pokreta u kontekstu mijenjanja odnosa na prostorima srednje, srednjoistočne i jugoistočne Europe (XI.). Povijest nastajanja Hrvatske autor razmatra kroz međuočnos vanjskih i unutrašnjih čimbenika u danim povijesnim trenucima 19. i 20. stoljeća, smatrajući da je nastanak Hrvatske i njezino osamostaljenje dio procesa nastajanja nacionalnih država na području pojasa koji se proteže između istočnih granica Francuske i zapadnih granica Rusije, te od Baltičkog do Crnog i Jadranskog mora, u etapama koje su bile određene konstelacijom međunarodnih odnosa te potezima hrvatskih političkih snaga (154.).

Pripremna faza preporodnog pokreta (1790.-1830.) bila je obilježena defanzivnom politikom hrvatskog plemstva koje se izloženo pritisku svojih mađarskih "staleških drugova" opredijelilo za politiku očuvanja postojećeg stanja, da bi se u neposrednoj pripremnnoj etapi preporodnog pokreta (1830.-1835.) pokazali znakovi početne dinamizacije političkog života, koju označava aktivna politika hrvatskog plemstva i stupanje u javni život male preporodne jezgre koja je u temelj svog političkog djelovanja stavila nacionalnu ideju, ističe Stančić. Unatoč razlikama, i hrvatskom plemstvu i mladoj preporodnoj jezgri zajedničko je bilo stavljanje težišta na hrvatski nacionalni i politički identitet, a u zahtjevima za većim stupnjem samostalnosti Hrvatske prema Ugarskoj potpora je očekivana od bečkog dvora. S 1835. godinom mala preporodna jezgra započinje odlučnu akciju koja je naišla na širok odziv ograničavajući se prvih godina na kulturno područje, da bi pod utjecajem događaja na političkoj sceni Ugarske početkom 1840-ih došlo do pokretanja političkog života u Hrvatskoj, osnivanja političkih stranaka, Hrvatsko-ugarske stranke i Ilirske narodne stranke, a potom i njihovih političkih sukoba u kojima je Gaj bitne točke programa Narodne stranke izrazio geslom: "Da Bog živi konstituciju ugarsku, Kraljevinu Hrvatsku i narodnost ilirsku!" (172.)

Godinu 1848. autor označava kao vrhunac i kao prvi slom hrvatske politike u 19. stoljeću. Kao i svi slavenski pokreti u Monarhiji 1848. i hrvatski je pokret prihvatio politiku austroslavizma čiji je program polazio od uvjerenja da je očuvanje Austrije reformirane na načelima federalizma u interesu slavenskih naroda ugroženih opasnošću stvaranja velike Njemačke i velike Mađarske. Na kraju je politika hrvatskog i svih slavenskih pokreta doživjela poraz, a od dostignuća hrvatskog pokreta 1848. ostala je očuvana jedino teritorijalna cjelovitost i upravna odvojenost sjeverne Hrvatske od Ugarske. Ipak, zaključuje autor, ukupni rezultati preporodnog pokreta i iskustvo 1848. ostali su trajni rezultat hrvatske politike (180.).

U kontekstu događaja na širem, napose srednjoeuropskom području i Balkanu prati Stančić nadalje buran politički život u Hrvatskoj od obnove ustavnog stanja 1860. kada vodstvo nacionalnog pokreta preuzima strossmayerovska Narodna stranka koja se, obnavljajući austroslavistički federalistički program, istovremeno vratila i politici "realne unije" s Ugarskom, ali na ravnopravnoj osnovi uz prethodno priznanje samostalnog državnopravnog položaja Hrvatske. Opisujući tijek događaja koji su konačno doveli do Austro-ugarske nagodbe 1867. Stančić konstatira da je ona za hrvatsku politiku nakon 1849. predstavljala novi poraz s dugoročnim posljedicama. Sklopljena bez sudjelovanja Hrvatske poništila je stvarnu upravnu

i državnopravnu odvojenost Hrvatske od Ugarske ostvarenu 1848. godine. Nakon što su unionisti 1868. prihvatili Hrvatsko-ugarsku nagodbu položaj Hrvatske u sklopu Ugarske bio je konačno definiran prema diktatu mađarskih pregovarača. S učvršćenjem dualističkog sustava početkom 1870-ih Narodna stranka postaje sklona prihvaćanju Hrvatsko-ugarske nagodbe, ali uz uvjet njezine revizije koja je i provedena 1873. Priznavanje dualizma i prihvaćanje zapravo neizmijenjene nagodbe, ističe autor, označilo je slom politike Narodne stranke započete 1860. godine, a za Hrvatsku je zaključeno razdoblje započeto 1848. Sjeverna Hrvatska očuvala je teritorijalni integritet i političku individualnost, ali javnopravno nije stekla samostalan položaj u okviru Monarhije, već ograničenu autonomiju u okviru Ugarske. Dualistički sustav onemogućavao je pripajanje Dalmacije, a mađarskoj vladi omogućavao je kršenje nagodbe, no ipak su bili očuvani elementarni okviri političke individualnosti Hrvatske kakvu nije imao ni jedan drugi teritorij Austro-Ugarske, a unutrašnja autonomija onemogućavala je izravnu mađarizaciju, zaključuje Stančić. Osim politikom Narodne stranke u Monarhiji, Stančić se bavi i jugoslavenstvom kao jednom od sastavnica njezine ideologije. Objašnjavajući težnje i ambicije "jugoslavizma" Narodne stranke, autor ističe da je u vrijeme poraza njezine politike u Monarhiji slom doživio i njezin jugoslavenski program. U tom kontekstu upozorava i na sukob koji je buknuo između hrvatske i srpske državne politike i državne ideje na pitanju pripadnosti Bosne i Hercegovine u vrijeme bosansko-hercegovačkog ustanka (1875.-1878.), a koji je potrajao do početka 20. stoljeća.

Nakon revizije nagodbe i dolaska na vlast Narodna stranka tone u oportunistički i unionizam, a u vrijeme raspleta istočne krize na hrvatsku političku scenu vraća se Stranka prava i počinje preuzimati vodstvo hrvatskog nacionalnog pokreta, da bi 1880-ih doživjela svoj vrhunac na programu izvornog pravaštva o samostalnosti Hrvatske i s "veleizdajničkim" stajalištem prema Austro-Ugarskoj. No bilo je to vrijeme stabilnih vanjskopolitičkih i unutrašnjopolitičkih prilika koje su učvrstile dualizam te je mađarska vlada odlučila staviti Hrvatsku pod svoju izravnu kontrolu. Za bana je 1883. doveden Khuen Héderváry koji je u nekoliko godina represivnim mjerama uspio "pacificirati" Hrvatsku. Nastupilo je, ističe Stančić, dva desetljeća dugo doba sustavnog kršenja nagodbene autonomije i učvršćenja odvojenosti Dalmacije od sjeverne Hrvatske kojoj je 1881. bila vraćena i Vojna krajina. U takvim okolnostima se i pravaštvo izloženo sukobima s režimom i progonima, a bez izgleda da se ostvari njegov radikalni program, okrenulo programu rješenja hrvatskog pitanja u sklopu Monarhije, premda se tzv. moderno pravaštvo nije formalno odreklo ideje izvornog pravaštva o samostalnoj Hrvatskoj. Posljedica je bila pretvaranje pravaštva u umjerenu opozicijsku stranku, da bi se uskoro u danim okolnostima počelo cijepati u skupine i posebne stranke, međusobno različite programima i taktikom.

Baveći se razdobljem 1903.-1914. autor upozorava na bitne promjene u međunarodnim odnosima i poremećaj ravnoteže snaga u srednjoj Europi, u Austro-Ugarskoj i na Balkanu na prijelomu 19. i 20. stoljeća, te u tom kontekstu analizira pojavu, ciljeve, uspon i slom politike "novog kursa" čiji je nosilac bila Hrvatsko-srpska koalicija. Upozoravajući na bitne vanjskopolitičke i unutrašnjopolitičke momente i čimbenike koji su do 1914. određivali hrvatsku politiku, Stančić zaključuje da je nemogućnost rješenja položaja Hrvatske u Monarhiji dovela do toga da je dio hrvatske političke scene poglede počeo usmjeravati prema Srbiji, dok su, s druge strane, vrhovi Monarhije svojim postupcima u vrijeme kriza na Balkanu sami stavljali Hrvatsku u kompleks "jugoslavenskog pitanja" (200.).

Prvi svjetski rat stavio je hrvatske političke čimbenike pred izbor između parcelacije hrvatskog teritorija i ulaska u Jugoslaviju. Vrhovi Monarhije nisu pokazivali namjeru da zadovolje političke programe nacionalnih pokreta, dok su s druge strane sile Antante, ne uvrštavajući u svoje ratne ciljeve rušenje Monarhije, namjeravale svojim saveznicima, Italiji i Srbiji, za nagradu ustupiti dijelove njezina teritorija, pa i Hrvatske. Premda su bili svjesni hegemonističkih težnji Srbije, među hrvatskim političarima prevladalo je uvjerenje da će se ujedinjenjem sa Srbijom, saveznicom Antante, spriječiti parcelizacija Hrvatske. Godine 1918. raspala se dotadašnja slika srednje i srednjoistočne Europe, a izgled nove ovisio je o nacionalnim pokretima u višenacionalnim državama toga prostora i o interesu velikih sila. U okolnostima nastalim krajem rata hrvatskim političkim elitama pitanje ujedinjenja sa Srbijom činilo se kao imperativ, a Hrvatska se bez ikakvog jamstva za ravnopravnost našla u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, državi kojoj je središte bilo u jugoistočnoj Europi i u kojoj je uspostavljen nedemokratski, represivni, a od 1929.-31. i diktatorski režim. U novoj državi, ističe Stančić, bez bitnih obilježja liberalne građanske države i gdje je državno središte nametnulo centaralističko uređenje i vodilo velikosrpsku politiku uvijenu u ideologiju jugoslavenskog unitarizma, Hrvatska seljačka stranka oslonjena uz opće pravo glasa na široko biračko tijelo prerasta u hrvatski nacionalni pokret, a "hrvatsko pitanje", uz neriješena pitanja ostalih nacija, postaje trajno i najveće izvorište unutrašnjih kriza. Kada je nacistička Njemačka krenula u rušenje versailleskog sustava, a Italija povela agresivnu politiku u jadranskom pitanju i u politici prema balkanskom prostoru, došlo je 1939. radi unutrašnje stabilizacije Jugoslavije do uspostave Banovine Hrvatske koja je ujedinila čitav teritorij povijesne Hrvatske, uključujući i teritorije u Bosni i Hercegovini s većinskim hrvatskim stanovništvom, i dobila autonomiju u širokom krugu poslova (214.). No kada su sile Trojnog pakta napale Jugoslaviju 1941. pokazalo se da državu opterećenu neriješenim nacionalnim pitanjem nitko nije bio spreman braniti, a zajedno s njom nestalo je i Banovine Hrvatske (215.).

U pretposljednem poglavlju autor opisuje antagonizme Drugog svjetskog rata (zajedno s genocidom i "revolucionarnim terorom") između radikalnog hrvatskog nacionalističkog ustaškog pokreta koji je proglasio Nezavisnu Državu Hrvatsku pod protekcijom fašističkih snaga, ekstremene srpske nacionalističke organizacije četnika koji su željeli obnovu monarhističke Jugoslavije pod srpskom hegemonijom i partizanskog pokreta pod vodstvom Komunističke partije s ciljem rušenja "buržoaskog" kapitalističkog sustava i boljševizacije Jugoslavije, pri čemu je u prvi plan istaknuto oslobođenje zemlje od okupacije i borba protiv fašizma, a osim toga i ideja federalistički uređene Jugoslavije. Sudbinu Hrvatske ponovno je, ističe autor, odredio sklop vanjskih (ishod rata) i unutrašnjih čimbenika. Izašavši iz rata kao dio Jugoslavije sa statusom federalne jedinice (1944. je konstituirana Federalna Država Hrvatska u sklopu Jugoslavije), kao nova politička činjenica proizašla iz borbe protiv sila koje su 1941. srušile Jugoslaviju, Hrvatska je obuhvaćala najveći dio kontinuiranog hrvatskog etničkog teritorija, osim Hrvata u Bosni i Hercegovini. Vraćeni su joj teritoriji na obali Jadrana, koje je anektirala Italija, a prvi put u povijesti u Hrvatsku je uključena i Istra.

U posljednjem poglavlju Stančić prikazuje položaj Hrvatske u socijalističkoj Jugoslaviji koja se nalazila na granici dvaju blokova ne pripadajući niti jednom. Hrvatskoj je formalno bio zajamčen status federalne jedinice, ali je istovremeno iz državnog središta provođena centralistička i unitaristička politika koja je uz koncentraciju gospodarske moći u rukama središnje vlasti u Srbiji i Beogradu u Hrvatskoj izazivala valove otpora. Taj je otpor u Hrvatskoj dobio obilježje nacional-

nog pokreta koji, ističe Stančić, 1970.-1971. nije išao dalje od zahtjeva za liberalizacijom postojećeg društvenog i političkog sustava. Analizirajući poziciju hrvatskog političkog vodstva i ciljeve hrvatskog nacionalnog pokreta, autor zaključuje da su prilike na unutrašnjem i međunarodnom planu pogodovale odluci jugoslavenskog vodstva da slomi "hrvatsko proljeće", u čemu je i uspjelo. Ustavom 1974. s elementima konfederalizma hrvatsko je pitanje bilo tek prividno riješeno, ali je trajno ostalo otvoreno pitanje odnosa položaja republika i ovlasti saveznih tijela. Razdoblje nakon Titove smrti 1980. i gospodarska kriza u Jugoslaviji poklopili su se s krizom socijalističkog sustava uopće i krizom istočnog bloka stvarajući povoljnu poziciju za završetak procesa oblikovanja nacionalnih država uključujući i neovisnu Hrvatsku. U Jugoslaviji se nakon Titove smrti ponovno otvorilo nacionalno pitanje, a u Hrvatskoj i Sloveniji ponovno su počele jačati reformističke intencije. Nasuprot tome u Srbiji je bila jača paleokomunistička struja koja se povezala s ekstremnim srpskim nacionalizmom i koja je željela vratiti centralističko uređenje i uspostaviti srpsku hegemoniju u Jugoslaviji. Obnovljen je program velike Srbije. U Hrvatskoj su 1990. provedeni izbori na kojima su pobijedile građanske stranke, a reformističko vodstvo Saveza komunista Hrvatske osiguralo je miran prijenos vlasti. Većinu na izborima dobila je Hrvatska demokratska zajednica na čelu s dr. Franjom Tuđmanom, koja je na početku zastupala program konfederalizacije Jugoslavije potpuno neprihvatljiv srbijanskom vodstvu i Jugoslavenskoj armiji pod njegovom kontrolom (235.). U trenutku kada je Hrvatskoj zaprijetila realna opasnost da bude okupirana i podvrgnuta velikosrpskom režimu vodstvo HDZ-a iznijelo je program državne nezavisnosti Hrvatske, na čemu je postignut konsenzus svih hrvatskih političkih stranaka i snaga (236.). Pobuna i secesija dijelova Hrvatske sa srpskim stanovništvom koje se naoružavalo, započeta tijekom 1990. i 1991. "balvan revolucijom", osnivanjem Srpskih autonomnih oblasti, kasnije ujedinjenih u "Republiku Srpsku Krajinu", nastavljena je planski provođenim "etničkim čišćenjem" Hrvata te konačno izravnom intervencijom Jugoslavenske armije i okupiranjem dijelova Hrvatske. Srbija je započela i agresiju na Bosnu i Hercegovinu. U to vrijeme Europska zajednica nije imala jedinstveno stajalište u odnosu na događaje u Jugoslaviji, pa se Hrvatska 1990. i 1991. našla prepuštena sama sebi. No konsenzus političkih snaga i masovna potpora stanovništva samostalnosti omogućili su Hrvatskoj da se sama obrani od agresije i donese suverenu odluku o proglašenju samostalnosti 1991. te da u sklopu promjena odnosa u zapadnom svijetu postigne i međunarodno priznanje 1992. godine. Proglašenjem samostalnosti, međunarodnim priznanjem i zatim obnovom cjelovitosti teritorija Hrvatska je ostvarila temeljni cilj nacionalnih pokreta 19. i 20. stoljeća na srednjoeuropskom prostoru, zaključuje Stančić.

Na kraju možemo zaključiti da ova knjiga, premda pisana bez podnožnih bilježaka, predstavlja vrijedan rad znanstvenika, korisno i kompetentno djelo koje se svojim sadržajem, izvrsnim stilom i jasnoćom na pristupačan način otvara čitateljima, ne samo iz znanstvenih krugova, već i široj publici.

JASNA TURKALJ

Ive MAŽURAN, *Karlobag 1251.-2001.*, Karlobag 2001., 127 str.

Prigodom 750. obljetnice prvog spomena mjesta, općina Karlobag izdala je opsežnu monografiju o prošlosti svojeg sjedišta iz pera prof. dr. sc. Ive Mažurana. Već je u prvoj rečenici predgovora autor naglasio da je Karlobag jedino gradsko naselje na području između Senja i Starigrada, te da se do kraja 16. stoljeća zvao Bag. Iako se - kao Scrisa - izrijeком spominje sredinom 13. stoljeća, njegova opstojnost seže duboko u prošlost, o čemu svjedoče arheološki nalazi iz vremena rimske vladavine.

U poglavlju o smještaju gradića autor naglašava njegov vrlo značajan strateški položaj u podnožju Oštarijskog sedla, najnižeg prijelaza preko Velebita, a nasuprot otoku Pagu. Unatoč nedostatku pitke vode, dolaskom rimske vlasti, već u doba cara Augusta, počelo je naseljavanje rimskih građana na širem prostoru Karlobaga. Po svojem položaju rimsko je naselje imalo izrazitu vojnu, prometnu i trgovačku važnost u odnosu na svoje zaleđe. Okosnicu prihoda za život činila je trgovina soli, drvom, stokom, uljem, vinom i ostalim proizvodima. Kao vrsni graditelji, Rimljani su od morske obale do Oštarijskog sedla sagradili cestu, čiji se ostatci mogu prepoznati i danas. Prema opisu jadranske obale rimskog pisca Gaja Plinija Secunda, naselje se zvalo Vegium, a taj naziv spominje i znameniti putopisac 18. stoljeća Alberto Fortis.

Prostor uz morsku obalu s južne strane Velebita pripadao je u doba hrvatskog kralja Zvonimira 1070. god. Primorskoj župi u sastavu rabske biskupije, no ne zna se je li u to vrijeme postojalo naselje u podnožju nekadašnjeg rimskog Vegiuma.

Ime Scrisa prvi je put zabilježeno 1251. u ispravi slavonskog bana Stjepana, koji je tada dao sagraditi *castellum* u Jablancu, radi zaštite stanovnika i trgovaca koji su dolazili s otoka Raba. Zabilježeno je da područje Jablanca na zapadu graniči s područjem stanovnika Žrnovnice, a na istoku dotiče područja u posjedu stanovnika Scrisse. U to je doba Scrisa pripadala starom hrvatskom rodu Tugomirića, od kojih je prešla u posjed bana Pavla Šubića, vjerojatno 1295., nakon njegova postavljanja za primorskog bana. Nakon pada Pavlova sina, bana Mladena Šubića, 1322. Bag su preoteli krbavski knezovi iz roda Kurjakovića, koji su držali i Obrovac. Knezovi Krbavski povećali su svoju ulogu na tom prostoru posebice nakon mira u Zadru 1358., kojim je Venecija privremeno izgubila dalmatinske gradove i otoke. Povratkom mletačke vlasti 1409./1420. u dalmatinske gradove i jadranske otoke, osim Krka, ustaljene poslovne veze i plovidba Velebitskim kanalom nisu se bitnije mijenjali, iako je pristajanje brodova u luke pod venecijanskom upravom i trgovanje bilo ograničeno. Unosni trgovački poslovi i dodijeljene povlastice bili su poticaj naseljavanju i stvaranju gradskog plemstva u Bagu, pa se počeo mijenjati sastav stanovništva.

God. 1469. kapetan kralja Matije Korvina preteo je Frankopanima Senj, koji je proglašen kraljevskim gradom. Iz nedovoljno poznatih razloga nekoliko godina kasnije knezovi su krbavski izgubili Bag, koji se također našao u vlasti kralja Matije. Bažani su tada uputili svojeg sugrađanina i plemića Mirka Mirkovića u Budim, da od kralja zatraži potvrdu starih prava i povlastica plemstvu, građanima i stanovnicima Baga, čemu je kralj krajem 1481. i udovoljio.

God. 1490. Bag dolazi u posjed hercega Ivaniša Korvina, a nakon poraza hrvatske vojske u bitci s Turcima na Krbavskom polju našao se u rukama krbavskog grofa Ivana Torkvata.

Početak 1525. Bag su napali Turci iz Skradina, koji su ga opustošili i spalili, a građane koji se bijegom brodicama na Pag nisu uspjeli spasiti, odveli su u roblje. Nakon toga uslijedio je opći metež i raseljavanje stanovništva.

U putnim bilješkama Giovannija Battiste Giustiniana iz 1553. nalazi se opis pustog Baga, za koji se navodi da je nekad bio značajno trgovačko mjesto. Plovidba Velebitskim kanalom bila je vrlo opasna zbog puhanja bure, ali i zbog uskočkih brodice i turskih pljačkaških skupina, koje su dolazile iz Obrovca ili se spuštale preko Velebita do mora. No, 1574. senjski je kapetan obnovio Bag i vratio u njega život, a taj je čin pohvalio i mletački pomorski zapovjednik Almorò Tiepolo. Obnova se sastojala od popravka tvrđave i smještaja manje vojne posade, a usporedno s time počelo je i doseljavanje novog stanovništva. U početku je Venecija blagonaklonjeno pratila obnovu Baga, ali kasnije je predlagala da se mjesto opet razori, jer se pretvorilo u pravo uskočko gnijeздо.

Osnivanjem Vojne granice 1578. u Bag je smještena vojna posada, za koju je barun i general Weikart Auersperg u svojem pismu nadvojvodi Karlu naveo da je malobrojna i vrlo udaljena od Senja. U pismu senjskog kapetana Gaspara Raaba 1580. Bag se prvi put spominje kao Karlobag (Carlowaag), što navodi na zaključak da je nadvojvoda Karlo bio zaslužan za njegovu izgradnju i obnovu. Dalmatinski je upravitelj Ferigo Nani u svojem izvješću iz 1591. Karlobag naveo kao mjesto iz kojeg uskoci čine veliku štetu stanovništvu Paga. Zato je 1592. gradić napadnut topovima i opljačkan, što je izazvalo oštro negodovanje Austrije. U Karlobag je 1601. doputovao carski povjerenik Josip Rabatta te je dao popraviti razrušenu tvrđavu.

U Velebitskom je kanalu Venecija tih godina vodila žestoku borbu protiv uskočka, koji su sve više opterećivali odnose između Mletačke Republike i Habsburške Monarhije. Karlobag je ponovno napadnut i porušen u doba Uskočkog rata 1615.-1617., a razoren i napušten bio je i 1639. Preporuku senjskog kapetana o hitnoći njegove obnove podržao je 1640. i general Vuk Frankopan. Kralj Ferdinand III. napokon je 1646. izdao odobrenje da se vojna tvrđava popravi, iako u izvorima nema potvrde je li nakon te odluke nešto i učinjeno.

Iz 1672. potječe podatak da je Karlobag vojno uporište, što potvrđuje da je tvrđava bila popravljena i osposobljena za smještaj posade. Nakon toga započelo je i doseljavanje stanovništva i stvaranje uvjeta za stalan boravak. Sve doseljeno stanovništvo pripadalo je katoličkoj vjeroispovijedi. Budući da je Nin bio u mletačkoj vlasti, Karlobag je pripojen senjskoj biskupiji. Nije, međutim, sasvim jasno koje je godine osnovana crkvena župa u Karlobagu i koja je crkva u to vrijeme bila popravljena i stavljena u funkciju župne crkve. Početkom 18. stoljeća počeo se graditi i kapucinski samostan i to uz novčanu pomoć careva Josipa I. i Karla VI.

Više puta rušena i obnavljana, tvrđava u Karlobagu 1699. bila je temeljito i uz veliki trošak popravljena, a svoje je vatreno krštenje doživjela 1704. prilikom francusko-španjolskog bombardiranja grada. Kada su 1712. Lika i Krbava priključene Vojnoj granici u sastavu Karlovačkoga generalata, pod vojnu je upravu stavljen i Karlobag. No, nastojeći iskoristiti dio jadranske obale za razvoj trgovine, Bečki je dvor 1717. izdvojio Senj i Karlobag iz Vojne granice i vratio ih pod upravu Komore, a 1719. proglasio je Trst i Rijeku slobodnim lukama.

Pozornost javnosti tada je zaokupila gradnja ceste koja će omogućiti brži i sigurniji promet robe i ljudi. O toj se cesti zapravo ništa ne zna, niti je poznata godina njezine izgradnje, iako je neki izvori spominju kao Karolinu, ali u vrijeme kada car Karlo više nije bio živ. Zapravo, riječ je o dvije ceste, od kojih jedna doista

jest Karolina, sagrađena za vrijeme Karla VI., a druga znatno kasnije i pogrešno je nazvana njegovim imenom. Prva je cesta izgrađena 1736. i vodila je uz Bašku dragu, preko Vidovca i dalje, nastavljajući trasu stare rimske ceste. Od Baške drage ta se cesta povezivala s jednom novom, sagrađenom 1752. u doba Marije Terezije, čija se trasa - uz manje preinake - koristi i danas.

Krajem 1757. donesen je Statut grada Karlobaga, koji je odobrila i potpisala sama carica. On je odmah tiskan u Trstu i to talijanskim i hrvatskim jezikom. Carica je potpisala i tiskani primjerak, na kojem je otisnut veliki carski pečat. Izvorno je statut pisan talijanskim jezikom i nespreno je preveden na hrvatski, pa sadrži niz nejasnoća. Sadrži 24 članka, vrlo je kratak i obuhvaća samo upravne, policijske i sudske poslove. Njime se pokušala urediti gradska uprava i sudstvo. Prema tom statutu, na čelu grada stoji kraljevski kaštelan koji je podređen Namjesništvu u Senju. Za dobrobit građana brine se gradska općina na čelu s magistratom.

Do sredine 18. stoljeća broj stanovništva u gradu neprestano se povećavao, iako se dio stanovništva iseljavao i osnivao naselja u daljoj ili bližjoj okolici. God. 1760. obavljen je popis stanovnika. U svakoj je kući naveden broj članova domaćinstva, a ukupno je bilo 868 stanovnika. Obitelji su uglavnom bile male i imale su tri ili četiri člana, iako je bilo iznimaka. Premda popisom nisu bile obuhvaćene sve osobe koje su tada živjele u Karlobagu, on vjerno prikazuje zatečeno stanje i dosegnutu razinu razvoja mjesta.

God. 1773. Karlobag je posjetio opat Alberto Fortis. Detaljno ga opisavši, svojim je zapažanjima uvelike upotpunio sliku naselja u drugoj polovici 18. stoljeća. Njegova procjena o broju stanovnika (manje od tisuću) doista je odgovarala stvarnom stanju.

God. 1775. u Karlobag je stigao Josip II., sin i od 1765. suvladar Marije Terezije. O svojem je putovanju car vodio dnevnik, u kojem je naveo da je put preko Velebita strm, ali nije jasno je li putovao kočijom ili na konju. Karlobag je opisao kao malo i siromašno mjesto s loše sagrađenim kućama. Iste je godine načinjen popis stanovnika, iz kojeg je vidljivo da je u 160 nastanjenih kuća živjelo 882 stanovnika. Bilo je obrtnika (krojača, stolara, obučara, zidara, tesara, mesara, pekara), trgovaca, mornara i pomoraca.

Odlukom Bečkog dvora, 1776. Karlobag i cijelo Hrvatsko primorje priključeni su Vojnoj granici, nakon čega su se vojne vlasti počele miješati u građanske poslove. God. 1784. car je naredio gradnju nove ceste od Karlobaga do Gospića, a 1785. Karlobag je dobio status slobodne luke. Najvjerojatnije 1780. u Karlobagu je osnovana državna pučka škola.

Nakon propasti Mletačke Republike 1797., godine 1807. obavljen je novi popis stanovnika, prema kojem je u Karlobagu bilo 1000 ljudi. Bila je to krajnja razina njegova stanovništva, koju nikad više nije dosegao ili premašio.

Velike posljedice imala je francuska uprava nad Karlobaga 1809.-1813., kao i bombardiranje grada 1813. God. 1817. u njemu je živjelo 643, a 1857. samo 660 stanovnika.

God. 1814. za župnika Karlobaga postavljen je jezikoslovac Šime Starčević, autor djela *Nova ricsoslovnica iliriska*, objavljenog 1812. u Trstu. On je u Karlobagu ostao do krajem života i njegova je najveća i najznačajnija ličnost. Umro je 1859. i bio je pokopan u grobnici župne crkve sv. Karla Boromejskog.

Za život Karlobaga i njegovih građana od velike je važnosti puštanje u promet nove ceste Gospić-Karlobag 1851. Ta je cesta išla nešto drukčijom trasom od one iz 1786. i spuštala se u grad lijevo od naselja u velikom luku do morske obale.

U nepoosrednoj blizini crkve sv. Karla 1868. sagrađen je vrlo lijep i prostran župni dvor. Povećanje opsega trgovine i prometa robe i ljudi povoljno se odrazilo na porast stanovništva, pa je 1869. Karlobag imao 726 stanovnika.

Nakon ukidanja Vojne granice, na temelju zakona o ustroju gradskih i seoskih općina iz 1871., Karlobag postaje slobodni lučki grad. Potiskivanjem jedrenjaka, oko 1875. u njega počinju stizati prvi parobrodi iz Trsta, Rijeke i Senja, koji su obavljali poštansku službu.

God. 1881. Karlobag je imao 710, a 1884. 712 stanovnika. God. 1886. pripao je novoosnovanoj Ličko-krbavskoj županiji sa sjedištem u Gospiću. Dvije godine kasnije, posjetila ga je princeza Štefanija, supruga prestolonasljednika Rudolfa, sina cara Franje I.

God. 1910. u gradu živi 770 stanovnika. Prvi svjetski rat i njegove neposredne posljedice snažno su pogodile Karlobag. Manji dio ljudi stradao je u ratu, a znatno veći pokosila je španjolska groznica. Prema popisu iz 1921. Karlobag je imao 508, a deset godina kasnije samo 412 stanovnika.

Od 1934. do 1936. gradila se cesta od Karlobaga do Starigrada, čime je konačno bio povezan čitav prostor uz Velebitski kanal. God. 1940. postavljene su vodovodne cijevi od Brušana do Karlobaga, gdje je otvorena slavina za javnu uporabu.

Proglašenjem Nezavisne Države Hrvatske 1941. Karlobag je pripojen velikoj župi Vinodol-Podgorje sa sjedištem u Senju. God. 1944. grad je pretrpio savezničko bombardiranje te su razoreni mnogi dijelovi mjesta.

Prema popisu iz 1948. u njemu je živjelo 365, a 1951. samo 359 ljudi. Asfaltiranjem ceste uz more sve do Zadra Karlobag se okreće turizmu, a u tom je smjeru išlo i priključenje na lički dalekovod 1962. Za to vrijeme broj stanovnika postupno raste, pa 1971. u gradu ima 508 stanovnika. Uvjeti života još se više poboljšavaju priključenjem na senjski vodovod 1977. god. 1985. Podignut je velik i dobro opremljen Hotel Zagreb, što označava pravu prekretnicu u turističkoj ponudi i životu samoga grada. Do 1990. u Karlobagu je sagrađeno 307 kuća za odmor, u kojima veći dio godine nitko ne boravi.

Izdvajanjem Hrvatske iz Jugoslavije i proglašenjem državne samostalnosti 1991. Karlobag se našao na crti do koje se sezali planovi velikosrpske politike. Prema upravnoj podjeli Hrvatske 1992. u njemu je osnovana gradska općina u sastavu Ličko-senjske županije.

Autor knjige dr. sc. Mažuran koristio se mnogobrojnim arhivskim vrelima. Od objavljenih, značajni su poznata *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia* Franje Račkog, *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* Tade Smičiklase, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* Šime Ljubića, *Regni Hungarici historia* Nicolausa Isthuanffyja, *I Diarii* Marina Sanuta i dr. Napose su važni neobjavljeni izvori iz Arhiva HAZU u Zagrebu, Hrvatskog državnog arhiva, Generallandes Archiva i Hrvatskog školskog muzeja. Knjiga znanstveno, ali i zanimljivo opisuje duga stoljeća povijesti ovog značajnog, no u historiografiji zanemarenoga grada. Tekst je napisan vrlo pregledno, stručnom rukom našeg istaknutog povjesničara.

Obilježavanje 750. obljetnice postojanja ovoga znamenitoga grada valja shvatiti kao izazov za daljnji razvitak mjesta i njegovo pretvaranje u atraktivno središte za odmor tijekom cijele godine.

SLAVEN BERTOŠA

Ivan PAŽANIN, *Školstvo trogirskog kraja u XIX. i XX. stoljeću*, Zagreb-Zadar-Trogir 2001., 82 str.

Knjižica nevelika opsega pod gornjim naslovom tiskana u zajedničkom izdanju trogirske Matice hrvatske i Akademijina Zavoda za povijesne znanosti iz Zadra sadrži predgovor Fani Celio-Cega, tekst podijeljen u šest kronološki određenih cjelina (1-44) i priloge (44-78). Među priložima se ističe tablično prikaz stanja u trogirskim školama u 19. i početkom 20. stoljeća, pregled organizacije škola, školski personal, broj učenika i odjeljenja od četrdesetih do devedesetih godina XX. st. Dodano je i nekoliko preslika ispita, radova, te 13 fotografija prostora i zgrada u kojima se nastava nekoć održavala. Ima i sažetak na engleskom jeziku (79-81).

Bez pravog uvoda autor započinje s kratkim povijesnim pregledom historijata državnih uprava koje su se smjenjivale na trogirskom prostoru te njihova pregnuća za razvojem školstva. «*Prva austrijska uprava*» (1) koja je trajala 1797.-1805. dobila je primjedbu da je s obzirom na mogućnosti trogirskom kraju pomogla zanemarivo malo, da su joj investicije prolazne bez pravog angažmana na opismenjavanju. Škole su bile normalne ili elementarne, glavne u središtu provincije i trivijalne po selima.

«*Francuska uprava 1805.-1814.*» (2-4) donekle je popravila stanje u školstvu. Promicala je omasovljenje pučkih škola, ali zbog naravi seoskih poslova i izostanka bilo kakvih restriktivnih mjera za one koji se nisu odazivali, akcija je svršila neuspjehom, tako da je kraj francuske uprave ostavio Trogir bez ijedne javne škole.

Povratak Dalmacije «*U sklopu Austro-Ugarske*» (4-24) čija je generalna politika prema pokrajini bila okosnica i generator škratih nastojanja za prosvjećivanjem i razvojem, predmet je interesa većeg dijela knjige. Inzistiranje na talijanskoj jezičnoj unifikaciji stalno je udaljavalo dio djece i roditelja sklonijih privatnim pučkim školama koje su ponegdje otvarali svećenici, ionako dobrodošli u deficitu školovanih učitelja i adekvatnog prostora, a ocijenjeni i glavnim nosiocima školstva u 19. st. Premda je vlast ponegdje u seoskim sredinama tolerirala hrvatsko-talijansku kombinaciju u pučkim školama, dok je u Splitu i Trogiru nastavni jezik morao biti talijanski, dvojezičnih knjiga nije bilo. Još ne tako daleke 1869. trogirska je općina od 2.041 očekivanih školskih polaznika imala samo njih 218. Siromahe ponegdje dobrotvori mogu obradovati besplatnim knjigama, od kojih se nakon razdvajanja crkve od države 1869. počinju koristiti i hrvatska početnica i čitanka, ali sveopće gledano stanovništvo je siromašno i ne može snositi troškove opreme. Prema izvješću učitelja don Vuletina iz područne drveničke škole s početka dvadesetih godina XX. stoljeća vidimo što se očekivalo da škola treba imati, jer on kao nedostatke koje nema nabraja: školsku knjižnicu, vrt za ratarske pokušaje, kuhinju i školskog liječnika.

«*U vrijeme Kraljevine SHS odnosno Prve Jugoslavije*» (24-29) četvrta je cjelina. Novootvorena trogirska državna škola pokrenuta 1923. bar donekle je funkcionirala osobito za mlađu djecu, jer nitko nije imao ništa protiv da se djeca nauče čitati i pisati, poglavito ako je tkogod iz obitelji bio na brodu ili u Americi, da bi nakon

četvrtog razreda postupno odustajali i prelazili na dominantne seoske poslove. Dolazak učitelja u slabo povezanu i siromašnu trogirsku okolicu u sebi je ujedinjavao pionirske pokušaje prvih intelektualaca, prigodne darove seljaka i još uvijek neiskorijenjenu malariju. Bilo je i daljnje izobrazbe na gimnazijama, realnim gimnazijama i realkama kao mogućih putova za sveučilište.

«*Drugi svjetski rat*» (30-34) vrijeme je kad Talijani agresivno inzistiraju na fašizaciji svih sfera, a osobito školstva. Mališani do osme godine mogu biti *Sinovi vučice*, *Balila* do 14., *Avangardisti* do 18., *Mladi fašisti* do 21. i slično. Od kraja jeseni 1943. Trogir je ustrojen pod vlašću NDH, dok je u okolici snažan partizanski pokret i česte kontrole područnih škola, uz analfabetske tečajeve.

«*Druga Jugoslavija*» (34-38) po autoru zaslužna je za mnogo toga na trogirskom području koje je prije bilo sustavno zanemarivano. Građivo ovog poglavlja uglavnom se bavi novim promjenama koje su omasovile pismenost, obuhvatile svu djecu i pridonijele bitno bržoj izgradnji novih školskih i pratećih objekata. Obuhvaća pitanja vezana uz nastanak novih područnih škola. «*Neovisna Republika Hrvatska*» (38-44) kratak je prikaz zatečenog stanja i popis razreda i odjeljenja.

Knjiga sadrži puno podataka, pa se nekad izgubi preglednost. Unatoč tomu uvelike pridonosi boljem poznavanju školske komponente Trogira i njegove okolice.

MARGARETA MATIJEVIĆ

Prinosi za proučavanje života i djela dr. Ive Pilara (godišnjak, drugi svezak), ur. Srećko Lipovčan i Zlatko Matijević, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2002., 255 str.

Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar" u Zagrebu pripremio je novi, *drugi svezak* godišnjaka *Prinosi za proučavanje života i djela dr. Ive Pilara*. Već je prvi svezak (2001.) svojim sadržajem opravdao pokretanje ove znanstvene publikacije, koja je namijenjena upoznavanju i valoriziranju svestrane djelatnosti hrvatskog intelektualca, literata, sociologa, ekonomista, etnologa, politologa i političara Ive Pilara. Do sada je njegova aktivnost i njegova ostavština bila marginalizirana, gotovo prešućivana, iako širina njegovih interesa i njegove analize političkih i socijalnih prilika zaslužuju temeljitu historiografsku obradu. Tu prazninu u našoj historiografiji ispunja Institut društvenih znanosti (koji nosi njegovo ime) pokretanjem edicije u kojoj niz znanstvenika iznosi rezultate istraživanja segmenata Pilarova djela.

Drugi svezak Prinosi za proučavanje života i djela dr. Ive Pilara donosi zanimljive radove s novim spoznajama o Pilarovu djelovanju. Sadržaj sveska podijeljen je prema srodnosti problematike. U prvoj skupini naslovljenoj "Kritički uvidi u Pilarove znanstvene i stručne interese" objavljena su tri priloga. Mira K o l a r raspravlja o temi pod naslovom *Ivo Pilar između protivnika i simpatizera secesije u Hrvatskoj*. Autorica utvrđuje da je ocjena Pilarove studije već data od strane stručnjaka za književnost i umjetnost. Međutim, nije utvrđeno što ga je potaklo na pisanje o secesiji. Tražeći odgovor na to pitanje dolazi do spoznaje da je tada u Hrvatskoj uočljiva podjela intelektualaca na pristaše i protivnike secesije. Pilar se svrstao među branitelje secesije, pa je njegova studija naišla na oštru kritiku protivnika. Činjenica da uz Pilarovu prosudbu pristaju političari (Josip Frank, Hinko Krizman) navodi autoricu na zaključak da secesija ima i političko obilježje. Naime, mlada generacija, koja je prihvaća, traži promjenu gospodarskog, društvenog i političkog života, pa autorica smatra da je secesija u Hrvatskoj najava novog

doba i vrlo burnog političkog života. Upravo u tom ozračju autorica vidi i pojavu Pilarove studije. Stjepan Matković objavljuje prilog pod naslovom *Pilarova pisma Dušanu Plavšiću kao prilog poznavanja hrvatskih secesionista*. Nekoliko Pilarovih pisama upućenih Dušanu Plavšiću s kraja 19. st. navela su autora da na temelju njihova sadržaja razmatra kretanje u dijelu književno-umjetničkih krugova toga doba. Nove su ideje – zaključuje autor – izazivale bučne polemike i u političko-stranačkim krugovima. Naslov rada Vlade Škričaća *Uvid u djelo Borba za vrijednost svoga ja ili Uvod u Pilarovu psihologiju* upućuje na tematiku autorova raspravljanja. On utvrđuje da je Pilar uz dosadašnje označavanje znanstvenik, političar, publicist, antropolog, geopolitičar, sociolog, pravnik zavrijdio i još jednu oznaku – psiholog ili socijalni psiholog. Za to nalazi više potvrda analizirajući Pilarovo djelo “Borba za vrijednost svoga ja – pokušaj filozofije slavenskog individualizma”. Mnoge stranice Pilarova djela otkrivaju sposobnost njegova psihoanalitičkog promatranja. Pilar obrazlaže svoje shvaćanje pojedinca i njegov odnos prema samome sebi koje autor prosuđuje kao originalnu psihosocijalnu teoriju ljudskog razvoja. Dosadašnje Pilarovo prešućivanje kao pionira socijalne psihologije autor smatra da se ne može objasniti stručnim razlozima.

Druga skupina priloga u ovom zborniku naslovljena je “Političke koncepcije i angažman”. Prvi prilog napisao je Dragutin Pavličević, a naslov mu je *O vremenu i prostoru djelovanja dr. Ive Pilara*. Autor prati osebujnu Pilarovu djelatnost kao publiciste, političara i znanstvenika iznimno širokog raspona, visoke razine i dubine dajući istodobno usporedni prikaz razvoja političkih i kulturnih prilika u Hrvatskoj. Pri tome utvrđuje da je Pilar u svom radnom vijeku doživio nekoliko prijelomnih događaja, političkih i državnih preokreta i da je na njih odmah reagirao. Nastojao je utvrditi pokretne sile u tim događanjima, kao i upozoriti na dalekosežne posljedice. Pisanom riječju i osobnom aktivizacijom Pilar je nastojao djelovati na razvoj hrvatske političke misli i političkih kretanja. Zoran Grjaka piše *O sadržaju promemorije Ive Pilara caru Karlu I. (IV.) iz kolovoza 1917. godine*. U audijenciji caru Karlu IV. 14. kolovoza 1917. Pilar je predao svoju “Promemoriju” nadbiskupa sarajevskog Stadlera. Autor je pronašao dosad nepoznati rukopis Pilarove “Promemorije” koju uspoređuje s rukopisom one Stadlerove, te s objavljenim tekstom te “Promemorije” u njemačkim i hrvatskim izdanjima Pilarova djela Južnoslavensko pitanje. Uspoređivanjem autor otkriva pogreške, koje su se potkrale u Stadlerovoj “Promemoriji” tijekom prijevoda tog teksta na hrvatski jezik. Ujedno upozorava na neke nepoznate podatke u uvodu Pilarove “Promemorije”, a koji se odnose na njegova geopolitička shvaćanja.

Treća skupina priloga naslovljena je “Na putu prema monografiji i kritičkom izdanju Pilarovih djela”. Srećko Lipočać piše prilog *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg: ponovno o genezi djela i sudbini prvog izdanja*. Autor se dosad već bavio problemom nastajanja Pilarova rukopisa i objavljivanja prvog izdanja djela *Die Südslawische Frage*. U ovom prilogu on iznosi rezultate svojih najnovijih napora da odgovori na neka pitanja koja su još ostala otvorena. Autor daje pregled svojih istraživanja u Beču, gdje je djelo prvi put tiskano. Najprije opisuje kako je došlo od rukopisa do knjige, a zatim raspravlja o dva različita “bečka” izdanja, o suvremenoj recepciji knjige, i najзад, pokušava odgovoriti na pitanje: zašto je Pilarovo djelo rijetka knjiga? U prilogu pod naslovom *Dr. Ivo Pilar pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine* Bosiljka Janjatić na temelju sudbenih spisa rekonstruira slučaj suđenja Ivi Pilaru u ljetu 1921. godine. Pred sud je tada izvedeno 16 osoba pod optužbom da su surađivale s emigrantskim Hrvatskim komitetom. Među njima je bio i Pilar, mada ostale optužene uopće nije poznavao. Pilar je bio

optužen zato što vlastima nije prijavio da je jedan član Hrvatskog komiteta od njega tražio podatke o rasporedu jugoslavenske vojske na području Hrvatske. Osuđen je na dva mjeseca zatvora, odnosno uvjetno na godinu dana. Božidar Jančić u prilogu *Autor i njegovo djelo: L. v. Südländ i južnoslavensko pitanje* raspravlja o velikom interesu za Pilarovo djelo i planovima za njegovo ponovno objavljivanje. Nadao se da bi to mogao ostvariti u Njemačkoj, što potvrđuje i citirano pismo koje je uputio 1924. g. njemačkom konzulu. U nastavku Jančinković upozorava na značenje Pilarove knjige za razumijevanje kompleksnih političkih, povijesnih i nacionalnih prilika na području bivše Jugoslavije, pa upozorava na Pilarova promišljanja o rješenju hrvatskog pitanja i o duhovnoj podlozi velikosrpske ideologije i komunističkog sustava. Najzad, autor utvrđuje i Pilarova predviđanja budućeg razvoja šireg europskog prostora koje se izbijanjem Drugog svjetskog rata, nažalost, pokazalo kao proročanska vizija.

Veći dio prostora u zborniku zaprema rubika "Gradja", u kojoj se donose različiti materijali kao izvorna svjedočanstva o Pilarovu djelovanju. Neki od tih dokumenata odnose se na priloge koji su naprijed tiskani i na koje se autori pozivaju u svojim obradama. Na prvom mjestu su *Pisma Dušanu Plavšiću Ive Pilara*, koja objavljuje Stjepan Matković. Slijede *Tri dokumenta iz siječnja 1915.* u kojima je riječ o mjerama koje treba poduzeti ako Italija ostane neutralna. Za objavljivanje ih je priredio Zlatko Matijević. *Dva dokumenta iz 1917. godine* pripremio je Zoran Grjajak, od kojih je prvi Promemorija Ive Pilara uručena caru Karlu prilikom audijencije, a o kojoj Grijak raspravlja u svom prilogu. Zlatko Matijević priredio je za objavljivanje još *Tri dokumenta iz 1917. i 1918.* među kojima je i Pilarov nacrt programa za novu hrvatsku političku stranku koja bi se trebala osnovati iza rata. U nastavku Bosiljka Janjatović donosi *Tri dokumenta u vezi sa suđenjem 1921. godine.* To su Prepis prijave Pilara Državnom odvjetništvu, Uputa odvjetniku R. Walteru i Molba Sudbenom stolu. Na isto suđenje odnosi se i naredni dokument iz pera Pilara koji nosi naslov *Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22.* Potom slijedi *Koncept pisma njemačkom konzulu u Zagrebu 1924. godine.* Posljednji, najopsežniji tekst je Pilarov rad *Secesija* koji su za objavljivanje pripremile Mira Kolari i Elizabeta Wagner. Svi prilozi koje su autori pripremili za ovu rubriku snabdjeveni su bilješkama u kojima su objašnjenja nužna za razumijevanje tekstova i znanstvenu upotrebu.

Na kraju je tiskano "Kazalo imena".

Svi prilozi, objavljeni u drugom svesku ovog zbornika, odnose se na bogatu i svestranu aktivnost, kulturnu i političku, dr. Ive Pilara. Njihovi autori marljivo tragaju za dokumentarnom građom i obrađuju je znanstvenim pristupom i metodologijom. Obradeni su različiti segmenti Pilarove djelatnosti, pa se tako sustavno popunjavaju saznanja o njegovu intelektualnom profilu, svestranosti i zamjernoj energiji. Sve to pridonosi boljem upoznavanju vremena u kojem je Pilar djelovao, a to znači i temeljitijoj valorizaciji položaja Hrvatske u prvim desetljećima 20. stoljeća.

HRVOJE MATKOVIĆ

Milivoj KOVAČIĆ, *Stjepan Pavunić – Virovec, vrbovečki i kopri- vnički župnik*, Hrvatski zemljopis naklada Feletar, Koprivnica 2001., 112 str.

U hrvatskoj suvremenoj povijesti više je svećenika ostavilo duboke tragove i u politici. Od kraja 19. stoljeća mnogi su svećenici prišli pravaštvu i aktivirali se u njegovim redovima: Jemeršić, Šegvić, Prodan, Tomac, Zagorac, Novak, Rittig, Vučetić, Pazman i dr. Toj plejadi poznatih imena pripada i Stjepan Pavunić (Virje 1875. - Koprivnica 1959.), koji se istaknuo svojim djelovanjem u Podravini. O toj osobi malo se znalo u historiografiji tako da je ovo djelo korisno za bolje razumijevanje života svećenika pravaške orijentacije i revnog promicatelja kršćanskih svjetonazora.

Pavunićev životopis napisao je s izraženim entuzijazmom liječnik Milivoj Kovačić, koji je već objavio nekoliko članaka o tome svećeniku u pojedinim časopisima (*Godišnjak Tkalčić, Revija Marulić, Podravski zbornik*). Kovačić je osobno upoznao Pavunića i s njime početkom 1950-ih razgovarao o temama iz koprivničke povijesti, što je očito snažno utjecalo na buduće historiografsko stvaralaštvo ovoga autora.

Dr. Kovačić se u izradi knjige poslužio mnogim izvorima, brojnom literaturom i izjavama župnika, koji su služili u župama gdje je bio i Pavunić. Za hrvatsku historiografiju korisne su obavijesti koje je autor prikupio u spomenicama župe i sada ih objavio na stranicama ove knjige, a posebno je vrijedan izvor Dnevnik župnika vrbovečkog S. Pavunića, od 30. kolovoza 1911. do 22. listopada 1932., koji se nalazi u arhivu župnog ureda sv. Nikole u Koprivnici.

Glavne točke Pavunićeve karijere su: Pavunić je zaređen 1900., a nakon toga je obavljao kapelansku službu u Jamnici, Miholecu, Krapini i Vrbovcu. Od početka je bio poduzetan u kršćanskosocijalnom duhu. Sudjelovao je u pokretanju podružnica Hrvatske seljačke radničke zadruge i drugih udruga koje su slijedile učenje pape Lava XIII. na socijalnom području. Župnički položaj obnašao je od 1911. do 1924. u Vrbovcu. U prvom dijelu toga razdoblja snažnije se angažirao u politici. Vežao se uz frankovačku opciju, koju je Pavunić smatrao isključivo starčevićanskom. Na saborskim izborima iz 1913. uspjelo mu je pobijediti u kotaru sv. Ivan Žabno, čime je ušao u Hrvatski sabor. Mandat mu je uz prekide trajao do kraja 1918. godine.

Ovom prigodom istaknuo bih jednu pojavu u pravaštvu. Poznato je da je od kraja 19. st. pravaštvo raskoljeno i da je od tada započela trajna fragmentacija tog nekada jedinstvenog pokreta. Prema autorovu nizanju Pavunićevih članaka u *Hrvatskoj i Glasu Naroda* (58-61) te nekih javnih istupa jasno je da je u početku pripadao domovinaškom krilu pravaša (Stranka prava) koje je tada vodilo rat protiv frankovačkog krila (Čista stranka prava). Tek nakon Riječke rezolucije i postupnog mrvljenja pravaške supstancije u domovinaša, Pavunić se odlučio podržati frankovačku opciju. To je put koji su slijedili i mnogi drugi pravaši jer su se razočarali u ponašanju vodstva domovinaša i njegovu odnosu prema starčevićanskoj ideji.

Autor je podrobno upozorio na Pavunićeve saborske aktivnosti s osobitim osvrtom na njegove interelacije. Potanko je predočio Pavunićeve upite na području gospodarstva i prosvjete. U Saboru je Pavunić iskazao veliku skrb za probitke svojega izbornog kraja, a posebno za poboljšanje položaja najbrojnijih slojeva društva. Tijekom Prvoga svjetskoga rata zahtijevao je bolje opskrbljivanje stanovništva, rješavanje prava invalida i ratne siročadi, saniranje dizenterije i pravične odštete

za oduzetu robu. Autor piše da je Pavunić u Saboru podržavao Stjepana Radića (35, 80), tadašnjeg prvaka Hrvatske pučke seljačke stranke. Ta je činjenica vjerojatno pomogla da u kasnijem razdoblju jedno vrijeme pristane uz radićevsku struju hrvatske politike.

Nakon okončanja rata Pavunić se za neko vrijeme politički pasivizirao. Od 1924. do 1945. bio je koprivnički župnik. Autor ističe da je Pavunićev izbor bio važan zbog organizacije protivljenja razvoju Hrvatske starokatoličke crkve, koju je u tom kraju predvodio Stjepan Zagorac, nekadašnji saborski zastupnik i pravaš. U knjizi je opširno orisana Pavunićeva uloga u pripremi dvaju euharistijskih kongresa (1927. i 1937.) koji su održani u Koprivnici. Istaknut je i njegov plodni vjeronaučni doprinos. Tada je Pavunić u sferi politike pristao uz Hrvatsku seljačku stranku i njezine tamošnje predvodnike Miškinu, Gažija, Kraljića i Vedriša (86).

Autor je opisao sadržaje Pavunićevih članaka koje je objavljivao u *Hrvatskoj, Glasu Naroda, Katoličkom Listu, Hrvatskom Zagorcu* i *Prosvjeti*. Po zanimljivosti se ističe članak iz *Katoličkog Lista* u kojemu je Pavunić raspravljao o potrebi svećenika da vode pozornost o vlastitom privređivanju da ne bi postali ovisnici o državi (68).

Za vrijeme Drugoga svjetskog rata autor piše da Pavunić nije više objavljivao svoje članke. Zabilježio je njegov javni govor na narodnoj skupštini u Koprivnici početkom lipnja 1941., privatnu audijenciju kod poglavnika Pavelića, sudjelovanje u kratkotrajnom radu Hrvatskog državnog sabora (1942.) i neuspjeh pokušaja dolaska na mjesto župnika Sv. Marka u Zagrebu (90-91).

Odmah nakon završetka rata Pavunić je uhićen. Osuđen je na smrt strijeljanjem, ali mu je odlukom Prizivnog Vojnog suda kazna promijenjena u 20 godina lišavanja slobode. Kaznu je izdržavao u logoru Velika Pisanica i zatvorima u Staroj Gradiški i Lepoglavi. Ukazom o pomilovanju bio je pomilovan na Silvestrovo 1950. godine u dobi od 75 godina života.

Knjiga je skladno komponirana i vrlo ukusno opremljena. Objavljeno je mnogo nepoznatih fotografija i faksimila raznovrsnih dokumenata. Autor je vjerno citirao dijelove iz različitih publikacija i arhivskoga gradiva što se vidi po podnožnim bilješkama koje su uredno sastavljene. Pri kraju knjige objavljena je ocjena djela (99-102). Knjigu je pohvalno ocijenio Stjepan Razum, uz opasku da ostaje još zadaća dubljeg proučavanja Pavunićevih svećeničkih i župničkih obveza. Na kraju nalazimo Pavunićevu bibliografiju te popis izvora i literature. Moglo bi se prigovoriti da je na nekim mjestima došlo do ponavljanja, kao primjerice na stranicama 21. i 84. gdje uočavamo isti tekst o tome kako je Pavunić dospio do Sabora i što je tamo govorio. I prijevod sažetka na engleski jezik nije u potpunosti odgovarajući jer se Stranka prava prevodi u množini kao *The Party of the Rights*, iako je riječ o jednom pravu, tj. hrvatskom državnom pravu (104). U knjizi se spominje da je Pavunić bio član Hrvatske braće zmaja, a u sažetku se u tom kontekstu spominje udruga *Croatian Falcon*.

STJEPAN MATKOVIĆ

Ivo PETRINOVIĆ, *Mile Budak portret jednog političara*, izdanje Književnog Kruga, Split 2002., str. 162, prilozi 165-230, kazalo osobnih imena 231-236.

Akademik I. Petrinović objavio je više od 140 znanstvenih i stručnih članaka, te rasprava i knjiga. U prvom razdoblju svoga znanstvenog djelovanja bavio se ponajviše istraživanjem ideologije talijanskog radničkog pokreta. Nakon 1986. objavio je tri zapažene knjige o političkim nazorima i djelovanju triju hrvatskih političara: Ante Trumbića (1986., 1991.), Frana Supila (1976.), te Ante Tresić Pavičića (1997.).

Sada je pred nama četvrta monografija te vrste – monografija o političkom djelovanju hrvatskog književnika i političara Mile Budaka.

Knjigu je nedavno tiskao Književni Krug Split. Sadržaj knjige je sljedeći: Prvi dio (11-54) sadrži opise Budakovog političkog sazrijevanja i djelovanja u prvih 25 godina njegova političkog rada (str. 11-54). Drugi i veći dio sadrži razdoblje od njegova odlaska u emigraciju 1933. do njegova tragičnog kraja u svibnju 1945. godine.

O Budakovim političkim stavovima prije početka Prvog svjetskog rata autor donosi ovaj bitni zaključak: “Budak je u to vrijeme djelovao kao pripadnik mladohrvatskog pokreta i bio je starčevićanac u izvornom obliku, prihvaćajući sve njegove temeljne ideje: neovisnost Hrvatske od Beča i Pešte, antiaustrijsko stajalište te antiklerikalizam. Što se tiče Srba u Hrvatskoj on ih (ipak) smatra dijelom hrvatskog naroda iako, za razliku od Starčevića, više vodi računa o realnom stanju i drži da Srbima, koji se pod utjecajem partikularističkih tradicija osjećaju Srbima, treba u duhu liberalnih zasada omogućiti samoupravu” (20).

Nakon što je Austro-Ugarska objavila rat Srbiji u lipnju 1914., Budak je kao domobranski kadet poslan na srpsko ratište u Mačvi, a 8. prosinca 1914. zarobljen je od srpske vojske u bolnici u Valjevu. Kao zarobljenik primoran je na povlačenje kroz južnu Srbiju i Albaniju do Jonskog mora. Taj svoj križni put od sredine listopada do sredine prosinca 1915. godine Budak je opisao u svome romanu “*Ratno roblje*” koje je “neka vrst kombinacije putopisa i dnevnika” više nego literarnog djela. Dospijeva u talijansko zarobljeništvo u Sardiniji, a u Hrvatsku se vraća tek 18. kolovoza 1919. godine. Roman je objavio tek 1941. godine.

Nakon povratka u zemlju doktorirao je u srpnju 1920. na Pravnom fakultetu u Zagrebu na temelju tada propisanih rigoroza. Nakon završenih pravnih studija zaposlio se kao pripravnik u odvjetničkoj kancelariji Ante Pavelića; nakon položenog odvjetničkog ispita (8. IV. 1923.) otvara vlastitu odvjetničku kancelariju.

Od 1919. do 1929. Budakov politički rad odvijao se u Hrvatskoj stranci prava u kojoj surađuje s Antom Pavelićem, kao tajnikom, a poslije i potpredsjednikom stranke. Međutim, njihov osobni odnos postepeno se hladi. Budak se smatrao vođom mladih Hrvata, a Pavelić nije pored sebe trpio potencijalne suparnike (34-35). Budak na brojnim procesima brani hrvatske nacionaliste optužene za izdaju od velikosrpskog režima. Nakon atentata u beogradskoj Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. na Stjepana Radića i na zastupnike HSS dolazi do radikalizacije političkog života u zemlji, a dotadašnji zastupnici Hrvatskog bloka u Skupštini – Ante Pavelić i Ante Trumbić ulaze tada demonstrativno u zastupnički klub HSS.

Proglasom od 6. siječnja 1929. kralj Aleksandar ukida Vidovdanski ustav, raspušta političke stranke i objavljuje režim kraljevske diktature, da bi osigurao Velikosrpsku

hegemoniju u Kraljevini SHS. Zastupnik Ante Pavelić odmah emigrira, a Mile Budak ostaje u zemlji kao predstavnik Hrvatske stranke prava. U to vrijeme (1929.-1933.) zbližava se s Mačekom, jer su tada dijelili slična politička uvjerenja, a kao odvjetnici branili su okrivljene Hrvate na političkim procesima. Međutim, 21. siječnja 1933. Maček je interniran, a dva dana poslije Budak odlazi u političku emigraciju. Pola godine prije, 7. lipnja 1932. pokušano je od policije organizirano umorstvo Budaka u centru Zagreba i nanesene su mu teške tjelesne povrede, posebno glave, zbog čega u daljnjem životu nije ostao potpuno psihički stabilan. Time se donekle objašnjava i njegovo daljnje političko ponašanje, dok je u emigraciji bio na čelu logora na Liparima i dok je bio ministar u vladi NDH. Tada se od političkog pravaša preobrazio u radikalnog nacionalistu (51).

Budak je sa ženom Ivkom napustio domovinu 2. veljače 1933. Za vrijeme boravka u Italiji položio je Paveliću ustašku prisegu čime je postao zakleti pripadnik ustaškog pokreta i njegov istaknuti prvak. U Italiji je završio rukopis od 188 stranica pod naslovom "*Hrvatski narod u borbi za samostalnost i nezavisnu državu Hrvatsku*" u kojemu se bavio teškim položajem Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji. Budak navješćuje kraj Jugoslavije, toga, kako kaže, "bolesnika na Balkanu". Budak u ovoj knjizi ističe radikalni nacionalistički program i navodi rat kao sredstvo rješavanja hrvatskog pitanja (60).

Krajem 1933. Budak odlazi u Berlin gdje ostaje do početka listopada 1934. Tamo priprema *Godišnjak NDH* koji predstavlja antologiju političkih ideja ustaškog pokreta u emigraciji. U Berlinu dolazi do rivaliteta i sukoba između Budaka i Branka Jelića oko njihove uloge i važnosti u ustaškom pokretu (63). Nakon povratka u Italiju Pavelić ga je 10. siječnja 1935. imenovao doglavnikom i zapovjednikom svih ustaških logora u Italiji. Na toj dužnosti Budak ostaje do početka veljače 1937. (65) Tim imenovanjem – konstatira autor knjige – "počinje razdoblje Budakova političkog djelovanja koje je bilo kontroverzno s obzirom na njega kao političara i kao čovjeka". Pisac iznosi svedočenja Branka Jelića i Ante Moškova, te nekih emigranata povratnika koji su optuživali Budaka za snishodljivo ponašanje spram talijanskih vlasti na Liparima, a posebno zbog podvajanja emigranata na frankovce i radićevce i grubog maltretiranja potonjih. (65-70)

Nakon sklapanja talijansko-jugoslavenskog ugovora o prijateljstvu (25. III. 1937.) otvorilo se pitanje daljnjeg boravka ustaške emigracije u Italiji, jer su Talijani pristali tim ugovorom da spriječe njezino buduće političko djelovanje na svome teritoriju. Jugoslavenski policijski inspektor Miličević, zadužen za emigraciju, uspio je u razdoblju 1937. – 28. rujna 1938. nagovoriti 161 ustaškog emigranta da se vrate u Jugoslaviju s obećanjem da neće snositi kaznene posljedice za svoje političko djelovanje u emigraciji. Miličević stupa tada u kontakt s Budakom, koji se njegovim posredstvom krajem lipnja 1938. sastaje na jezeru Como s jugoslavenskim predsjednikom Milanom Stojadinovićem. Ovomu je bilo u interesu da diskretnim podupiranjem frankovačkog pokreta u Hrvatskoj oslabi političke pozicije dr. Vladka Mačeka, vođe hrvatskog nacionalnog pokreta. Oko Budakovog povratka u Zemlju ostalo je nekih nejasnoća – konstatira autor – ali je činjenica da se on vratio u zemlju bez Pavelićevog odobrenja, a što je ostavilo dubokog traga u njihovim kasnijim odnosima. Budak je u Italiji napisao dva svoja poznata romana "Ognjište" i "Na vulkanima" (o Budaku kao književniku autor piše na strani 76 do 80).

Nakon povratka u Zagreb Budak se neko vrijeme primirio, da bi vrlo brzo nastavio politički djelovati, što će ga stvaranjem NDH dovesti do političke egzaltacije u

kojoj će na grubo rasistički način obračunavati sa svima koji nisu pripadali hrvatskom nacionalnom korpusu (str. 76, stav 2).

Povratkom u Zagreb dolazi i do političkog razlaza Budaka i Mačeka. Maček nije vjerovao u pobjedu sila Osovine kao Budak, a osobno mu je zamjerio njegove okrutnosti na Liparima prema emigrantima pripadnicima HSS. Poslije raskida s Mačekom Budak počinje razvijati političko djelovanje na čisto ustaškoj platformi. Početkom veljače 1939. izlazi pod njegovim uredništvom tjednik "Hrvatski narod" koji postaje glavni propagator ustaških ideja u Hrvatskoj. Tjednik je izišao u 56 brojeva, a prvog ožujka 1940. zabranila ga je Banska vlast u Hrvatskoj. Urednik svih brojeva bio je Mile Budak. U "Hrvatskom narodu" vodila se posebno oštra kampanja protiv sporazuma vodstva HSS s vladom Dragiše Cvetkovića u Beogradu. U vezi s ustaškim akcijama Banska vlast je u veljači 1940. uhapsila 50 nacionalista, među njima i Budaka (27. veljače 1940.). Međutim, pošto je njegova supruga Ivka izvršila 11. travnja 1940. samoubojstvo u zdencu Budakova vinograda, on je pušten iz zatvora na dan njezine smrti. Budak je tada došao u teško psihičko stanje, a krajem ožujka 1941. otišao je u bolnicu radi operacije žuči pa nije mogao osobno sudjelovati u času proglašenja NDH 10. travnja 1941.

Niz svjedoka, među njima Slavko Kvaternik i Ivo Oršanić, tvrde da je Budak tada strahovao pred Pavelićevim povratkom budući je napustio emigraciju bez njegova znanja i jer je dobro upoznao značaj i metode vladanja dr. Pavelića, pa je bio svjestan kakva ga sudbina čeka ako povrijedi ili kompromitira vladavinu Pavelića u Hrvatskoj (90). Marko Čović, Budakov tajnik, tvrdi da za cijelo vrijeme NDH Mile Budak nije uopće odlučivao u donošenju važnijih političkih odluka, iako je u prvoj vladi NDH imenovan ministrom prosvjete i bogoštovlja.

Pavelić je otpočeo svojom strahovladom odmah nakon povratka iz Rima gdje je 18. svibnja 1941. potpisao poznate *Rimske ugovore* s Mussolinijem. Budak u razdoblju od kraja svibnja do kraja kolovoza 1941. drži niz protusrpskih huškačkih govora, pravdajući učinjene represalije protiv njihova entiteta (97). Budak je osjećao da ga Pavelić motri s nepovjerenjem, pa je to nastojao kompenzirati verbalnim radikalizmom.

Zadnja faza političkog djelovanja Budaka u vlasti NDH je i najbolje poznata, pa ću ovdje tek kronološki skicirati najvažnije njegove funkcije. Nakon što je pola godine vršio dužnost ministra nastave i bogoštovlja vlade NDH, Pavelić ga krajem 1941. šalje za veleposlanika u Berlin gdje ostaje dvije godine, zatim postaje kratkotrajni ministar vanjskih poslova NDH (od 23. travnja do 15. studenoga 1943.). Zadnju godinu i pol dana NDH Budak je ostao bez političkih funkcija, tek kao formalni "doglavnik" u Doglavničkom vijeću. Djelovanje Budaka kao veleposlanika u Njemačkoj bilo je sasvim beznačajno, jer su se sva bitna pitanja odnosa između Njemačke i Hrvatske rješavala u Zagrebu između Pavelića i njemačkog veleposlanika Kaschea i njemačkog generala u Hrvatskoj Glaisea von Horstenauea.

Istine radi treba reći da je Budak značajno utjecao na spašavanje života Jozе Kljakovića, Ivana Meštrovića i Miroslava Krležе. U knjizi se donosi zanimljiv razgovor koji je Poglavnik vodio s Krležom u rujnu 1943., baš na inicijativu Budaka, kada je Poglavnik predložio Krleži mjesto intendanta Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu ili čak predsjednika HAZU, a koje je ponude Krležа odbio (103-108).

Budak je na dužnosti u Berlinu do 23. travnja 1943., kada ga je Pavelić imenovao ministrom vanjskih poslova, nakon što je smijenio Mladena Lorkovića na pritisak talijanske vlade. Odluku da Budaku povjeri ministarstvo vanjskih poslova Pavelić je

– prema Petrinovićevom mišljenju – učinio “u uvjerenju da će se Budak brzo poskliznuti i završiti izvan politike”. Time bi se konačno riješio čovjeka koji bi ga potencijalno mogao ugroziti, a koji je postao odbojan i njemu, a naročito Poglavnikovoju supruzi Mari, još iz vremena zajedničkog života u emigraciji (115).

Budak je kao ministar vanjskih poslova razvio veliku diplomatsku aktivnost kako bi nakon kapitulacije Italije cijela istočna jadranska obala bila vraćena Hrvatskoj. U tome je doživio neuspjeh, pa je bio prisiljen “na vlastitu molbu” tražiti razrješenje s dužnosti 5. studenog 1943. Ministar je bio tek nešto više od četiri mjeseca. Od tada do kraja rata ostao je samo član Duglavničkog vijeća, neutjecajnog organa Pavelićeve vlade (127-134).

U zadnjem poglavlju drugog dijela knjige (naslov “Pred partizanskim sudom”, 139-149), Petrinović opisuje kako su Budak i ostali članovi vlade NDH bili od Engleza predani jugoslavenskim vojnim vlastima 18. svibnja 1945. i odvedeni u Zagreb, u policijski zatvor u Petrinjskoj ulici. Nakon kratkih saslušanja Vojni sud Druge armije JA održao je 6. lipnja 1945. glavnu raspravu protiv optuženih članova vladâ NDH na kojoj je Mile Budak osuđen na kaznu smrti vješanjem, a sljedećeg dana kazna je bila izvršena. O tom suđenju šire svjedoče priloženi dokumenti u knjizi o saslušanju Budaka kod OZNE 24. svibnja 1945. te zapisnik o preslušanju kod istražnog suca od 26. V. 1945. godine (u opsegu od 23 stranice teksta).

U zaključnoj riječi (151-152) Petrinović daje ukupnu ocjenu Budakova političkog djelovanja.

Uz bibliografiju upotrijebljenih izvora i literature, te kazalo osobnih imena, autor je dodao knjizi više dokumenata koji autentično osvjetljavaju određene etape Budakova političkog djelovanja (ukupno 58 strana), pa je povijesno korisno da su pridodani tekstu monografije.

O Mili Budaku je objavljeno mnogo više radova kao književniku, jer je bio veoma plodan pisac. O njemu kao političaru manje se je pisalo i pretežno u radovima publicističkog karaktera, kako to konstatira u uvodu knjige akademik Petrinović.

O njegovom političkom djelovanju najviše je napisano u *Spomen-zborniku* (211 stranica) u povodu stote godine njegova rođenja, koji je priredio Vinko Nikolić u Knjižnici Hrvatske revije 1990. godine. U knjizi sudjeluje niz intelektualaca iz hrvatske dijaspe, a jedan od značajnijih radova u tom Zborniku je “Prilog životopisu Mile Budaka” koji je napisao povjesničar Jere Jareb u kojem se prvi put sustavno i znanstveno prikazuje Budakov politički životopis. U domovini su o njegovom političkom radu i nazorima fragmentarno pisali povjesničari Ljubo Boban, Fikreta Jelić-Butić, a posebno Bogdan Krizman koji je objavio četiri knjige o ustašama i NDH vlasti.

Zaključujući ovu recenziju knjige o političaru Mili Budaku dodao bih na kraju i neke svoje osobne ocjene. Monografija o političkom djelovanju Mile Budaka je vrlo dobar, zanimljiv i objektivno napisan rad akademika Ive Petrinovića koji se temelji na pomnom proučavanju sačuvane arhivske građe i upotrebi sve relevantne literature. Akademik Petrinović znalacki je analizirao i ocjenjivao pozitivne i negativne crte Budakova karaktera i njegovog političkog djelovanja. Iz obimnog proučenog materijala Petrinović je racionalno selekcionirao bitne činjenice i na stilski prihvatljiv način predstavlja čitateljima. Vjerujem da će ova zanimljivo napisana politička biografija Mile Budaka naići na široki krug čitatelja, jer do sada u našoj povijesnoj literaturi nema cjelovitog monografskog osvrtâ o Budakovoj političkoj

djelatnosti. Akademik Petrinović ovom svojom monografijom uspješno ispunjava tu prazninu u našoj historiografiji.

HODIMIR SIROTKOVIĆ

Bosiljka JANJATOVIĆ, *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.*, Hrvatski institut za povijest i Dom i svijet, Zagreb 2002., 358 str.

Naslov knjige dr. Bosiljke Janjatić *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.* nagoviješta da se u knjizi obrađuje jedna važna komponenta političkog života Hrvatske, bez poznavanja koje cjelovita povijesna obrada navedenog razdoblja ne bi bila potpuna. Naslov nas upućuje da se radi o represiji koja je vršena nad hrvatskim narodom u razdoblju monarhističke Jugoslavije između dva svjetska rata i to do 1935. godine. Autorica je utvrdila da je političkog terora u Hrvatskoj bilo i poslije 1935., sve do sloma Jugoslavije, ali će to razdoblje – kako sama navodi – obraditi u posebnoj knjizi. Postavljanjem granice razmatranog razdoblja u 1935. godinu autorica objašnjava silaskom s političke pozornice glavnog inspiratora i nositelja političke represije koju izražava i često ponavljanom novom terminološkom odrednicom – “karađorđevićevski” centralizam, “karađorđevićevski” organi vlasti, “karađorđevićevski” poredak. Aleksandar Karađorđević, najprije kao regent novostvorene jugoslavenske države, a zatim od 1921. kao njezin kralj, doista je imao značajnu ulogu u osmišljavanju i primjeni centralističko-unitarističkog koncepta organizacije državne vlasti i uprave, koja je trebala omogućiti i učvrstiti velikosrpsku prevlast u državi. Ta je uloga bila u stalnom porastu sve do 1929. godine kad je uspostava šestosiječanjske diktature označila konačno učvršćenje kraljeva apsolutizma i početak nove etape u provođenju političkog terora. Dakako, u procesu stalnog jačanja kraljeve moći ne smije se zaboraviti na političke snage okupljene u Radikalnoj stranci, koje su kralja svesrdno podržavale, jer su u njemu vidjele najjaču garanciju u učvršćivanju vlastite političke pozicije i velikosrpskog hegemonizma. Upravo iz tih krugova regrutirali su se ponajčešće provoditelji kraljeve volje i izvršitelji političke represije.

Tematika kojom se autorica bavi u svojoj knjizi nije do sada bila poznata. Represija i teror vladajućih krugova u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Kraljevini Jugoslaviji) zabilježena je u radovima autora koji se bave istraživanjem hrvatske povijesti u 20. stoljeću. Spomenimo samo knjigu Rudolfa Horvata *Hrvatska na mučilištu* koja već svojim naslovom upućuje na bitno obilježje položaja Hrvatske u međuratnom razdoblju ispunjenom surovim nasrtajem na hrvatsku nacionalnu individualnost. Ipak, u toj knjizi nalazimo uglavnom faktografske podatke o nizu progona i stradanjima Hrvata koji se suprotstavljaju nametnutom centralizmu i velikosrpskoj hegemoniji. Knjiga Bosiljke Janjatić, međutim, ima posve drugo obilježje. Istražujući marljivo obimnu arhivsku građu ona otkriva brojne do sada nepoznate pojedinosti političkih progona i terora, utvrđuje pozadinu represije i identificira aktere. Autorica temeljito i sistematično iznosi obradu nasilnog istupanja vlastodržaca i prati politički teror kao sastavni dio jednog sustava koji je smišljeno okovao Hrvatsku. Pri tome autorica ocrtava političke prilike i označava politička kretanja u Hrvatskoj koja su praćena brutalnom represijom. Knjiga, dakle, donosi znanstvenu valorizaciju represivnih metoda kojima se služila velikosrpska vlast u jugoslavenskoj državi, a u kojoj je čelno mjesto imao kralj Aleksandar.

Bitna karakteristika teksta ove knjige je utemeljenost na izvornoj građi. Autorica je u dugotrajnom i strpljivom arhivskom radu proučavala istražne spise, zapisnike sudskih rasprava, dopise Državnog nadodvjetništva, korespondenciju stradalnika, obiteljske fondove i drugu građu koja sadrži podatke o političkom teroru. Nadalje pratila je i tada suvremeni dnevni tisak u kojem se nalaze zabilježena izvješća o političkim hapšenjima i progonima. Konzultirala je i memoare pojedinih političkih ljudi koji su bili izloženi progonima, kao i ostalu literaturu u kojoj se nalaze podaci o političkom teroru nad Hrvatima. Sve je to vidljivo iz obilnih bilježaka ispod crte kojima je tekst snabdjeven. Upravo ta aparatura otkriva veliki napor autorice ne samo da rekonstruira političke progone i tragične sudbine nekih pojedinaca koji su politički djelovali protiv vladajućeg režima, nego i pozadinu surovih postupaka koji u međusobnoj povezanosti predstavljaju zaokruženi sustav.

Sadržajna kompozicija knjige pokazuje smisao autorice za sistematizaciju obrađenih zbivanja. Ona nas najprije upoznaje s položajem Hrvatske u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslaviji koji je obilježen gubitkom hrvatske državnosti i potiranjem hrvatske autonomije koju je ranije u okvirima Austro-Ugarske Monarhije imala. Potom kronološki prati politički teror prigodom skupštinskih, oblasnih i općinskih izbora kada vladajuće strukture pokušavaju raznim vrstama represije osigurati premoć velikosrpskih stranaka i grupacija u predstavničkim tijelima. Tekst se nastavlja obradom nasilja nad seljacima tada najbrojnijim dijelom hrvatskog nacionalnog korpusa. Upravo su progoni seljaka očit pokazatelj potčinjenosti i neravnopravnosti hrvatskog naroda u jugoslavenskoj monarhiji. U poglavlju o progonima hrvatske političke oporbe od 1918.-1935. autorica prikazuje progone i represiju kojima su bili izloženi pojedini hrvatski političari od nastanka zajedničke jugoslavenske države pa tijekom cijelog prvog desetljeća njezina postojanja. Primjerice, tu su obrade progona članova vodstva Hrvatske stranke prava, te vodstva Hrvatske pučke (republikanske) seljačke stranke, a posebno progoni Stjepana Radića. Obraden je i progon pripadnika Komunističke partije Jugoslavije. Posljednje poglavlje sadrži prikaz političkih ubojstava od 1928. do 1934. (atentat u Narodnoj skupštini i ubojstvo Stjepana Radića, zatim ubojstvo pravaša Milana Šufflayja i potpredsjednika HSS-a Josipa Predavca). Autorica prikazuje i tijek suđenja dr. Vladku Mačeku koji je u vrijeme šestosiječanjske diktature optužen i suđen zbog Zagrebačkih punktacija. I u ovom poglavlju autorica prikazuje ubojstva i progone komunističke, što ocrta njezin znanstven pristup razmatranoj problematici. Naime, autorica zahvaća politički teror i progone u cjelini, ne ograničavajući se samo na vodeću hrvatsku političku stranku. Tako slika općeg stanja u jugoslavenskoj državi postaje cjelovita, a nositelji režima i represije u svojim političkim ciljevima i ideološkim opredjeljenjima razotkriveni potpuno.

Ovoj knjizi prethodile su autoričine obrade pojedinih segmenata osnovne problematike, koje je objavljivala u povijesnim znanstvenim časopisima. Autorica u uvodu knjige sama navodi da je knjiga nastala "na temelju vlastitih tridesetak objavljenih radova o istoj tematici", ali odmah dodaje da je radila i na dodatnim istraživanjima arhivske građe i onodobnog tiska. Tako su neke teme u knjizi obrađene opsežnije nego u ranijim priložima, pa te dodatne obrade ne samo što daju potpuniju sliku zbivanja, već i potvrđuju autoricu kao savjesnog istraživača koji teži stalnom iznalaženju novih autentičnih saznanja prijeko potrebnih za objektivne povijesne prosudbe.

Na kraju treba reći da knjiga *Politički teror u Hrvatskoj 1918.-1935.* autorice Bosiljke Janjatić predstavlja vrijedan prilog hrvatskoj historiografiji. Knjiga je

pisana prihvatljivim jezikom i izričajem koji je čine čitkom i stilski ujednačenom. Tako tekst, koji je već po sadržaju vrlo zanimljiv, postaje privlačan i lako shvatljiv i širem krugu čitatelja.

HRVOJE MATKOVIĆ

Erwin Oberländer, Rolf Ahmann, Hans Lemberg, Holm Sundhausen (ur.), *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919-1944*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, München, Wien, Zürich 2001., XII + 697 str.

Završetkom Prvog svjetskog rata, slomom Austro-Ugarske Monarhije i ruske carevine, kao i porazom Njemačke, omogućeno je da se na širokom području središnje i jugoistočne Europe stvore nove nezavisne države – Finska, tri baltičke republike, Poljska, Čehoslovačka, Austrija, Mađarska i Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Druge države na tom području doživjele su znatne promjene u granicama i unutrašnjem uređenju. Iako su pobjedničke sile Antante, a posebno Sjedinjene Američke Države, promicale vrijednosti demokracije, u gotovo svim novim državama, s iznimkom Finske i Čehoslovačke, tijekom dvadesetih i tridesetih godina uspostavljeni su različiti autoritarni ili diktatorski režimi. Prema demokratskom sustavu vladavine postojalo je veliko nepovjerenje, jer kako je npr. 1921. istaknuo tadašnji mađarski predsjednik vlade István Bethlen – demokracija ne smije značiti vladavinu masa, nego “inteligentnih klasa”. U suprotnom, nije riječ o demokraciji, nego o demagogiji. Zato je bilo rašireno mišljenje da postojeće probleme može riješiti isključivo jaka država. Pri tome ipak treba istaknuti da se za područje središnje Europe u tom razdoblju može govoriti o krizi demokracije, dok se države jugoistočne Europe, u kojima su uvedene monarhističke diktature, može definirati kao pred-demokratska društva. Budući da su nove države na području središnje Europe nastale raspadom i slabljenjem nekadašnjih velikih carstava, opravdanje za uspostavu autoritarnih sustava u njima se često puta pravdalo potrebom obrane novonastale nacionalne države kao glavne vrijednosti, koju demokracija može ugroziti. Na području jugoistočne Europe, autoritarni režimi su jednim dijelom uspostavljeni zbog nemogućnost nalaženja odgovora na probleme međunacionalnih odnosa u novim državama, npr. u Kraljevini Jugoslaviji.

Nakon Drugog svjetskog rata u većini ovih država uspostavljena je vladavina komunista, koji su, kako bi opravdali preuzimanje potpune vlasti i u cilju dokazivanja vlastitog antifašizma, često označavali predratne režime kao fašističke ili fašistoidne. Za vrijeme postojanja komunističkog sustava, predratni sustavi su nedovoljno historiografski proučavani, budući da komunisti nisu željele dozvoliti bilo kakve usporedbe realsocijalističkog sustava, kojeg su smatrali idealnim, s predratnim sustavima vlasti. Ovo se izmijenilo tek nakon sloma komunističkog bloka, kada je veća pažnja stavljena na proučavanje autoritarnih režima u međuratnom razdoblju.

Autoritarni sustavi vladanja mogu se definirati kao politički sustavi ograničenog višestranačja. U njima nema razrađene vladajuće političke ideologije, uglavnom nema ni intenzivne mobilizacije političkih masa. Vlast drži jedna ili skupina osoba, koje nemaju formalno definiranu vlast, ali je u stvarnosti ipak drže. U tom smislu autoritarni sustavi vladavine su jasnije razdvojeni od demokratskih, nego od totali-

tarnih sustava. Od ovih drugih (komunizma, fašizma i nacionalsocijalizma) najviše ih razlikuje nedostatak jedne sveobuhvatne ideološke osnovice i jedne političke stranke koja promiče vladajuću ideologiju. Očigledno, riječ je o specifičnim sustavima, koji su osim međusobnih sličnosti imali i svoje posebnosti.

Ovaj zbornik radova nastao je kao rezultat suradnje povjesničara i politologa s područja središnje i jugoistočne Europe, koji su svojim priložima pokušali dati pregled autoritarnih sustava vladavine koji su na tom području postojali između dva svjetska rata, kao i uzroke njihovog uspostavljanja.

U prvom dijelu zbornika, u osam radova obrađeni su sustavi vladanja karakteristični za središnju Europu u međuratnom razdoblju. U ovom dijelu, mogu se izdvojiti radovi poljskog povjesničara Jerzyja Kochanowskog, "Horthy und Piłsudski – Vergleich der autoritären Regime in Ungarn und Polen", austrijskog povjesničara Emmericha Tálosa "Zum Herrschaftssystem des Austrofaschismus: Österreich 1934-1938" i slovačkog povjesničara Lubomira Liptáka "Das politische System der slowakischen Republik 1939-1945".

U drugom dijelu zbornika deset radova se bavi stanjem u jugoistočnoj Europi, među ostalim i u tadašnjoj Kraljevini Jugoslaviji. Među ostalima, tu je rad njemačkog povjesničara Holma Sundhausena "Die Königsdiktaturen in Südosteuropa: Umriss einer Synthese". Srbijanski politolog Laslo Sekelj u radu "Diktatur und die jugoslawische politische Gemeinschaft – von König Alexander bis Tito" uspoređuje sličnosti i razlike između autoritarnih i totalitarnih sustava vladavine u monarhističkoj i socijalističkoj Jugoslaviji. Hrvatski politolog Tihomir Cipek u svome radu "Die kroatische Eliten und die Königsdiktatur in Jugoslawien 1929-1934", na osnovi postojeće znanstvene literature i arhivskih izvora, prikazuje odnos hrvatskih političkih elita prema monarhiji i beogradskim vlastima u razdoblju kada je u jugoslavenskoj državi ukinut parlamentarizam i zavedena osobna diktatura kralja Aleksandra. Srbijanski povjesničar Predrag Marković u radu "Die 'legitimierung' der Königsdiktatur in Jugoslawien und die öffentliche Meinung 1929-1939" prikazuje kako su u razdoblju šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra vlasti koristili medije, umjetnost, školstvo i šport, u cilju opravdavanja i promicanja vrijednosti integralnog jugoslavenstva. Na kraju zbornika nalazi se i rad srbijanskog povjesničara Milana Ristića "General M. Nedić – Diktatur, Kollaboration und die patriarchalische Gesellschaft Serbiens 1941-1944", koji prikazuje djelovanje generala Milana Nedića, koji je nakon sloma Kraljevine Jugoslavije postavljen na vlast u Srbiji koju su okupirali Nijemci.

Nesumljivo se radi o vrlo vrijednom zborniku radova, koji se bavi i temama koje su najuže povezane s hrvatskom povješću u razdoblju između dva svjetska rata. Spajanje u jednu cjelinu radova znanstvenika različitih struka s cijelog područja središnje i jugoistočne Europe, nedvojbeno daje čitatelju širi okvir za proučavanje toga povijesnog razdoblja.

NIKICA BARIĆ

Le vittime di nazionalità italiana a Fiume e dintorni (1939-1947) - Žrtve talijanske nacionalnosti u Rijeci i okolici (1939.-1947.), ur. Amleto Ballarini i Mihael Sobolevski, izdavač: Società di studi fiumani Roma i Hrvatski institut za povijest, Roma – Zagreb 2002., 702 str.

Osvijetliti neki problem ili temu, te rezultate predočiti u knjizi – veći je izazov što je problem ili tema već «dobro poznata». Demografske teme u suvremenom svijetu još uvijek su bez premca po intenzitetu uloženi istraživačkih napora i političkog naboja. Takav izazov predstavljao je istraživački projekt «Ljudski gubici talijanske narodnosti u Rijeci i okolici u razdoblju od početka Drugog svjetskog rata do Pariškog mirovnog ugovora (1939.-1947.).

Danas je izvjesno da su se za znanstveno istraživanje ove teme morale sretno poklopiti mnogobrojne okolnosti, ukloniti mnoge prepreke, postići određena razina tolerancije i razumijevanja, te ono što mi se u cijeloj stvari čini najvažnije, a to je: doći do spoznaje da ovakvu vrstu posla bez ostatka treba prepustiti znanstvenicima – povjesničarima jer su oni jedini kvalificirani istražiti i vrednovati taj problem.

Knjiga koju imamo pred sobom upravo to dokazuje. Ona nastoji pružiti odgovore, barem za područje Rijeke i okolice, na teška pitanja, koja se odnose na uzroke stradavanja osoba talijanske nacionalnosti tijekom Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njege. Ta su pitanja, uostalom, zašto to ne reći – desetljećima u Hrvatskoj bila prešućivana te stoga podložna raznovrsnim manipulacijama. Hrvatski institut za povijest ravnopravno je kao partnera prihvatio Društvo za riječke studije iz Rima s kojim je proveo istraživanje s ciljem da se utvrde ljudski gubici talijanske narodnosti na spomenutom području, bez obzira na strane u sukobima koje su ih prouzročile.

Dakle, radi se o osobnoj identifikaciji ljudskih gubitaka talijanske nacionalnosti. Zadaća je bila za svaku osobu istražiti osnovne podatke iz kojih će biti moguće utvrditi njezin identitet, zanimanje, socijalno porijeklo, vrijeme uhićenja, datum i mjesto smrti, počinitelje lišavanja života i sl. Da bi se to postiglo, trebalo je istražiti svu dostupnu arhivsku građu u hrvatskim i talijanskim nadležnim institucijama, te eventualno i u drugim državama, prikupiti novu dokumentaciju koja se nalazi u privatnom posjedu, pregledati i analizirati postojeću literaturu i tisak. Da bi se tako postavljeni zadaci ostvarili, trebalo je izabrati primjerenu strategiju i metodologiju istraživanja.

Vrijednost ovoga djela je prije svega u kvantitativnom istraživanju čiju podlogu pružaju posebno sastavljene ankete. Ali, istraživači su se u ovoj knjizi potrudili čitatelju ponuditi i dvije podjednako opširne studije koje osvjetljavaju i objašnjavaju povijesne okolnosti u kojima su nastali ljudski gubici. Dva su autora, Amleto Ballarini i Mihael Sobolevski pokušali iznijeti povijesni pregled događaja, odnosno prikazati zamršenu povijest grada Rijeke. Njihov istraživački zadatak bio je ponajprije usmjeren na utvrđivanje činjeničnog stanja i njegovo znanstveno objašnjenje. Obojica su utvrdili da je od početka rata do raspada oružanih snaga Italije 1943. ukupno bilo razmjerno malo osoba talijanske narodnosti koje su stradale iz nekog političkog ili raznog razloga. Znatno je više bilo pripadnika oružanih snaga Italije koji su pali zbog ratnih djelovanja na različitim bojištima. Također, prema autorima, nije zanemariv, iako ih je mnogo manje, broj Hrvata i Slovenaca jugoslavenskog državljanstva, koji su u navedenom vremenu podlegli zbog ratnih, rasnih ili političkih razloga. No najveći

broj osoba talijanske narodnosti u Rijeci i bivšoj Kvarnerskoj provinciji stradao je neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata. Oni su okrivljeni za ratne zločine i suđeno im je pred vojnim sudovima. Manji dio, sa sudom ili bez suda, pogubljen je zbog pripadnosti pojedinim pokretima koji su u svojoj osnovi bili antifašistički, ali su se zalagali za drukčije državnoopravno rješenje Rijeke. Pažljivom čitatelju neće promaknuti činjenica da postoje stanovite razlike u interpretaciji povijesnih zbivanja, ili, posebice razlike kad je riječ o nekim brojčanim podacima ali te razlike ne umanjuju vrijednost ovoga djela, naprotiv, mnogi, dosad nepoznati, a itekako vrijedni podaci ga obogaćuju i omogućuju drugim istraživačima solidan temelj od kojega se može krenuti dalje u znanstvena istraživanja. Spomenute studije svakako pridonose uvjerenosti i razumijevanju cijeloga projekta.

U knjizi se zatim iznose kvantitativni podaci. Iz njih je vidljivo da je popisano u svemu oko 2.750 žrtava za razdoblje od 1940. do 1947. Za većinu žrtava je utvrđeno talijansko državljanstvo. Posebno su iskazane žrtve rođene u pojedinoj pripadajućoj teritorijalno-administrativnoj jedinici, zatim rođene u drugim državama. Žrtve su također razvrstane prema spolu, dobi i povijesnom razdoblju smrti, zatim je iskazan uzrok smrti po pojedinim razdobljima. Iz tih se podataka može na primjer uočiti da je najviše osoba, gotovo 1.600 stradalo u razdoblju od pada Italije u rujnu 1943. do svibnja 1945. U najvećem broju kao uzrok smrti navode se deportiranje u Njemačku, zračna bombardiranja, nestali u borbi na raznim bojišnicama itd. U okviru spomenutih statističkih podataka je i poimenični popis žrtava stradalih u tvornici riže u Trstu. U knjizi se donose, doduše nepotpuni, ali svakako važni podaci o zarobljeničkim logorima u Jugoslaviji u kojima su se nalazili Talijani u razdoblju od 1945. do 1947. Procjenjuje se da je na Balkanu do 1943. bilo zatečeno oko 50 tisuća talijanskih vojnika, od čega je nakon kapitulacije Italije oko 8 tisuća djelovalo u oslobodilačkoj borbi Jugoslavije, dok su svi ostali ustvari bili zarobljenici. Nažalost, još se ne raspolaze s pouzdanim podacima o sudbini mnogih Talijana nakon završetka rata. Dragocjen je popis 1.155 imena osoba koje su od svibnja 1945. do kraja 1948. pretrpjele različite restriktivne mjere kao što su gubitak slobode, konfiskaciju, zapljenu, pa i fizičku likvidaciju. Kao najčešći razlozi za osudu navedeni su neprijateljska djelatnost, ekonomska sabotaža, talijanska i njemačka propaganda.

Najveće postignuće projekta predočenog u ovoj knjizi svakako su anketni listovi potvrđenih žrtava. Svaki anketni list predvidio je ukupno 21 obilježje. Obilježja su za svaku osobu nastojale vjerodostojno pronaći i upisati u anketni list dvije istraživačke grupe. Strogo se držeći zadane metodologije, istraživači su koristili ukupno 71 dostupni izvor. Osobna identifikacija stvarnih ljudskih gubitaka vrlo je složeno istraživanje, daleko složenije nego što se to na prvi pogled čini. U nedostatku izvora i nemogućnosti provjere činjenica moguće su i greške. No iza naizgled suhoparnih podataka čitatelj zapravo ulazi u intimu živih ljudi kojima je rat prekinuo život. Najtužnija je spoznaja da je među njima bio veliki broj mladih. Demografskim rječnikom rečeno, to je velik ukupan demografski gubitak sa svim pratećim posljedicama koje se u svakoj populaciji osjećaju desetljećima. Premda s gledišta povijesne znanosti moramo uzeti u obzir i općeprihvaćene ocjene historiografije o značajkama Drugog svjetskog rata, dakle i o opravdanosti borbe antifašističkih snaga protiv fašizma, ipak, vrijedilo je prići tom zamašnom i mučnom zadatku jer svaka žrtva zaslužuje dostojan spomen ili, da se poslužim riječima kolege Sobolevskog koji apelira «da se o stvarnim ljudskim gubicima piše s onim pijetom kakav ljudi lišeni života u Drugom svjetskom ratu zaslužuju sa stajališta općecivilizacijskih principa».

BOŽENA VRANJEŠ ŠOLJAN

Adrian WEALE, *Renegades, Hitler's Englishmen*, Pimlico, London 2002., 221. str.

Ova knjiga bavi se onim državljanima Velike Britanije (i njezinih dominiona) koji su tijekom Drugog svjetskog rata iz različitih razloga i na različite načine surađivali s Trećim Reichom.

U međuratnom razdoblju u Velikoj Britaniji osnovano je više fašističkih stranaka i udruga, koje nisu imale većeg utjecaja na politički život. Najvažniji od svih takvih stranaka bio je Britanski savez fašista (*British Union of Fascist, BUF*), kojeg je vodio Oswald Mosley. Početkom tridesetih godina ta stranka je, u uvjetima kada je i Britanija osjećala posljedice svjetske gospodarske krize, imala određenog uspjeha u pridobijanju većeg broja novih članova i simpatizera, ali je do kraja istog desetljeća njezina provobitna snaga splasnula. Nakon početka Drugog svjetskog rata britanske vlasti su internirale Mosleya i druge članove BUF-a.

Neposredno pred početka rata, u Treći Reich je sa svojom ženom stigao jedan od dužnosnika BUF-a, William Joyce. On je stupio u vezu s malobrojnom britanskom zajednicom koja je živjela u Berlinu. Ubrzo se povezao s predstavnicima njemačkih vlasti i zaposlio se kao spiker i pisac promidžbenih govora za njemački radio program namijenjen slušaocima u Velikoj Britaniji. Njegovi govori ubrzo su postali poznati, a koristio je nadimak "Lord Haw-Haw". Ipak, oni nisu na britansku javnost mogli imati dublji promidžbeno-psihološki učinak, posebno nakon što je tijekom 1940. i 1941. prošlo najteže razdoblje u kojem je Britanija stajala sama nasuprot Trećem Reichu. Slušanje njegovih govora nakon tog razdoblja bilo je uglavnom motivirano znatiželjom, a ne namjerom britanske javnosti da o pojedinim važnim događajima sazna iz njemačkih sredstava informiranja. Joyce je ovaj posao obavljao do kraja rata, kada ga je uhitila britanska vojska. Optužen je za veleizdaju i osuđen na smrt.

Jedan od zanimljivijih suradnika Nijemaca bio je John Amery, sin nekadašnjeg visokog dužnosnika i ministra u britanskim vladama. Iako je poticao iz ugledne obitelji, Amery se isticao konfliktnim i kaotičnim ponašanjem. Još prije rata stupio je u vezu s Jacquesom Doriotom, koji je bio vođa francuske profašističke stranke *Parti Populaire Française*. Nakon njemačke okupacije Francuske i njemačkog napada na Sovjetski Savez, Doriot je sudjelovao u organiziranju postrojbe francuskih dobrovoljaca (*Legion des Volontaires Français, LVF*) koja je u sklopu njemačke vojske upućena na bojišnicu u Sovjetskom Savezu. I Ameryja je rat zatekao u Francuskoj, ali tek u ljeto 1942. s njim su u vezu stupili njemački predstavnici, koji su mu predložili da se stavi u njihovu službu. Zauzvrat je dobio njemačku financijsku potporu i mogućnost da živi lagodnim životom. Tako je i Amery počeo držati govore na radiju koji su bili namijenjeni slušateljima u Britaniji. Iako su oni uglavnom bili ispunjeni nesuvislim teorijama o velikoj židovskoj-boljševičkoj zavjeri koja želi uništiti civilizirane narode Europe, čini se da su Nijemci preko njih pokušali Britancima poslati i poruku da Treći Reich ne želi uništiti Veliku Britaniju i njezino kolonijalno carstvo. Pažljivi slušatelj mogao je doći do zaključka da Nijemci kroz te govore nude određenu vrstu kompromisa Britancima, na sličan način na koji je Hitler još u srpnju 1940., nakon pobjede u Francuskoj, ponudio mir Velikoj Britaniji. No, Ameryjevi govori su vrlo brzo prekinuti. Britanci niti u najtežem razdoblju, nakon sloma Francuske, nisu bili spremni pristati na njemačke mirovne ponude. Zato je bilo posve neutemeljeno vjerovati da bi Ameryjevi govori mogli utjecati na promjenu njihove politike. Osim toga, Japanci, koji su okupirali dio britanskih kolonijalnih

posjeda, također su se Nijemcima žalili na negativne aspekte ovakve promidžbene djelatnosti. Nakon ovih događaja Amery je opet stupio u kontakt s Doriotom. Ovaj je bio razočaran činjenicom da Hitler u europskim državama pod njemačkom kontrolom uglavnom nije želio na vlast postaviti skupine koje su bile ideološki bliske nacistima, nego "reakcionarne marionete" koje nisu imale ideoloških sklonosti prema nacizmu. Ovi razgovori potaknuli su Ameryja na ideju da se u sklopu njemačke vojske osnuje posebna postrojba, sastavljena od britanskih ratnih zarobljenika. Ona bi se priključila borbama u Sovjetskom Savezu, kao doprinos europskoj borbi protiv "židovsko-boljševičke opasnosti". Amery je namjeravao tu postrojbu nazvati Britanskom legijom Svetog Jurja (*British Legion of St George*) i u tom smislu je započeo vršiti određene promidžbene aktivnosti, ali su ovi pokušaji bili potpuno bezuspješni i nisu naišli na odaziv među britanskim zarobljenicima. Amery je kasnije putovao po Europi u namjeri da potakne stvaranje jedinstvenog europskog nacističkog fronta, među ostalim posjetio je i Beograd i u njemu održao predavanje na tu temu. Pred kraj rata otišao je u Italiju gdje je stupio u vezu s Benitom Mussolinijem, u tom razdoblju vođom Talijanske Socijalne Republike, koja je proglašena nakon kapitulacije Kraljevine Italije na dijelu talijanskog teritorija pod njemačkom kontrolom. Amery je na kraju rata uhićen od talijanskih partizana i zatim osuđen na smrt od britanskih vlasti.

Iako je Ameryjev pokušaj stvaranja postrojbe od britanskih ratnih zarobljenika završio neuspjehom, istu ideju imali su i sami Nijemci. Oni su smatrali da bi osnivanjem jedne takve postrojbe, koja bi se borila na istočnoj bojišnici, dobili ne samo pojačanje koje bi popunilo manjak vojnika, nego u prvom redu korisno promidžbeno oružje, budući da bi postojanje takve postrojbe moglo dovesti do nesuglasica između Sovjeta i Velike Britanije. Zato je odlučeno da se u sklopu SS-postrojbi osnuje posebna britanska postrojba. Zapravo, SS-postrojbe, izrasle iz predratnih paravojnih postrojbi nacionalsocijalističke partije, uključivale su u svojim redovima veliki broj stranaca. U skladu s nacističkom rasnom ideologijom u njih su primljeni dobrovoljci iz Švicarske, Nizozemske, Belgije, Švedske, Danske, Norveške i drugih zemalja. Kasnije su u njih uključeni i Nijemci koji su živjeli izvan Trećeg Reicha (Folksdojčeri), ali i razne druge nacionalne skupine, npr. bosansko-hercegovački Muslimani koji su iskorišteni za popunjavanje čak dvije SS-divizije (13. "Handžar" i 23. "Kama"). Krajem 1943. i početkom 1944. započele su pripreme za osnivanje SS-postrojbe sastavljene od vojnih zarobljenika Velike Britanije i njezinih dominiona (Australije, Novog Zelanda, Južnoafričke Unije). No, nikada nije prikupljeno više od nekoliko desetaka ratnih zarobljenika i drugih osoba britanskog podrijetla, koji su se zbog različitih razloga bili spremni uključiti u njezin sastav. Neki od njih su bili istinski naklonjeni nacističkoj ideologiji, a drugi su i prije služili u SS-postrojbama. Većina su bili oportunisti koji su željeli izbjeći ne odviše povoljne uslove života u zarobljeničkim logorima, a dio su činili britanski vojnici zarobljeni tijekom 1943., koji su se pod različitim oblicima pritiska i ucjena priključili "dobrovoljcima". Weale za gotovo svakog od ovih "dobrovoljaca" daje opširne biografske podatke i razloge zbog kojih su odlučili pristupiti britanskoj SS-postrojbi. Za prikupljanje ljudstva Nijemci su osnovali i posebni zarobljenički logor u blizini Berlina, u kojem su uslovi života bili puno bolji nego u drugim logorima, zbog čega se smatralo da će se tamo dovedeni zarobljenici lakše nagovoriti da pristupe SS-postrojbi. Ipak, ovaj posebni zarobljenički logor nije ostvario očekivanja. Postrojba je dobila službeni naziv *Britisches Freikorps*, a njezini pripadnici imali su odore s posebnim oznakama, među ostalim i onu s britanskom zastavom (Union Jack). U listopadu 1944. ova malobrojna skupina je premještena u Drezden u SS školu za jurišne pionire. U

siječnju 1945. imala je u svom sastavu 27 ljudi, ne računajući njemačko osoblje koje joj je bilo pridodano. Nakon što je savezničko zrakoplovstvo u veljači 1945. žestoko bombardiralo Drezden, pri čemu je poginulo najmanje 25.000 civila, u britanskoj SS-postrojbi došlo je do rasula, pa su ih Nijemci uhitili. Ipak je odlučeno da se oni moraju uputiti u borbu, pa su vrlo kratko vrijeme zbilja i boravili na istočnoj bojišnici, iako nisu sudjelovali u borbama, da bi nakon toga bili premješteni u Berlin, kojem su se približavale sovjetske snage. Na samom kraju rata pripadnici britanskih SS-postrojbi su se na različite načine pokušali probiti do snaga zapadnih saveznika. Britanske obavještajne službe su pratile rad odmetnutih ratnih zarobljenika i drugih britanskih državljana koji su surađivali s Trećim Reichom. Po završetku rata većina pripadnika britanske SS-postrojbe je uhićena. Ipak, samo manji broj njezinih pripadnika je optužen za veleizdaju i osuđen na smrt, a ostali su optuženi za prijestupe za koje je bila predviđena zatvorska kazna.

Na kraju knjige nalazi se nekoliko priloga, među ostalima i popis svih pripadnika malobrojne britanske SS-postrojbe, promidžbeni materijali za novačenje britanskih ratnih zarobljenika u njemačke postrojbe i drugi dokumenti.

U izradi ove knjige autor je, osim opširne literature, koristio i razne arhivske izvore, dokumente britanske obavještajne službe iz britanskog državnog arhiva u Londonu (Public Record Office), kao i njemačke dokumente koji se čuvaju u državnom arhivu u Washingtonu (National Archives).

U svakom slučaju, njemačka planovi o osnivanju postrojbe od britanskih ratnih zarobljenika pokazali su se posve promašenima. Može se reći da se ova knjiga bavi malo poznatom temom, koja nije ključna za povijest Drugog svjetskog rata, ali je nesumnjivo vrlo zanimljiva.

NIKICA BARIĆ

Vojislav V. MIKIĆ, *Zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945. godine*, Vojno-istorijski institut Vojske Jugoslavije, Target, Beograd 2000., 178 str.

Vojislav Mikić (rođen 1927.) je umirovljeni zrakoplovni general-potpukovnik Vojske Srbije i Crne Gore. Osim različitih dužnosti koje je obnašao u jugoslaven-skim ratnom zrakoplovstvu, bavio se i znanstveno-istraživačkim radom, a objavio je veliki broj radova iz vojne povijesti i vojnih znanosti. Među ostalim, više njegovih radova bavilo se osnivanjem, razvojem i djelovanjem ratnog zrakoplovstva Nezavisne Države Hrvatske. Ova knjiga predstavlja sintezu tih radova i novih istraživanja o toj temi. Iako knjiga na prvi pogled, svojim dizajnom, izgleda dosta skromno i ne previše ambiciozno, zapravo se radi o izuzetno kvalitetnom, zanimljivom i vrijednom radu koji opširno i potanko opisuje osnivanje, ustroj i djelovanje ratnog zrakoplovstva NDH. Autor je temeljito pregledao veliki broj dokumenata vezanih uz temu svoga istraživanja. Osim onih iz Arhiva Vojno-istorijskog instituta Vojske Srbije i Crne Gore u Beogradu, koristio je i dokumente iz fonda Zapovjedništva vojnog zrakoplovstva NDH koji se čuvaju u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. Ipak, kako naglašava i autor, ovi dokumenti ipak nisu dostatni da bi se dao cjeloviti prikaz djelovanja zrakoplovstva NDH, pa je pojedina razdoblja njegovog djelovanja moguće prikazati samo u najosnovnijim crtama. U takvim slučajevima su kao izvor poslužila dnevna izvješća Glavnostožernog ureda Ministarstva oružanih snaga

NDH, koja su djelovanje vlastitog zrakoplovstva bilježila samo u najglavnijim i sažetim crtama.

Nakon predgovora i uvoda, knjiga je podijeljena na jedanaest poglavlja, nakon kojih slijede priloge. Nakon svakog poglavlja nalaze se bilješke u kojima su navedeni arhivski izvori i literatura korišteni u tom poglavlju. Prvih devet poglavlja kronološki po mjesecima i godinama prati osnivanje, razvoj i borbeno djelovanje ratnog zrakoplovstva NDH. Autor na osnovi dostupnih podataka pokušava dati podatke o broju i vrstama obavljenih letova (izviđački letovi, borbeno djelovanje, prijevoz različitog materijala, bacanje promidžbenih letaka, sanitetski letovi). Ljudstvo za popunu zrakoplovstva NDH sačinjavali su u prvom redu Hrvati i Muslimani, koji su do napada sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju služili u jugoslavenskom ratnom zrakoplovstvu. Kasnije je u posebnim postrojbama školovano i novo osoblje za popunjavanje Zrakoplovstva. Hrvatski piloti su dijelom školovani i u Trećem Reichu, a dio izobrazbe su proveli i Talijani. Zrakoplovstvo NDH je od opreme prije svega iskoristilo onu koja je prikupljena od bivšeg jugoslavenskog zrakoplovstva, a kasnije su novi zrakoplovi nabavljani iz Trećeg Reicha i Kraljevine Italije. Knjiga sadrži više shema na kojima je prikazan ustroj Zrakoplovstva NDH (podjela na zrakoplovne luke, zrakoplovne skupine i jata i druge postrojbe i službe). Mikić razmatra i nazivlje koje je korišteno u Zrakoplovstvu NDH. Do srpnja 1941. koristio se pojam "aeroplan", a od tada se koriste i pojmovi "samolet" i "zrakoplov". U kolovozu 1941. u dokumentima se opet spominju "aeroplani". Od listopada do kraja 1941. pojavljuje se pojam "krilaš". Od početka 1942. ustalio se izraz "zrakoplov", koji se koristio do kraja rata.

Glavnina zračnih snaga NDH bila je razmještena u 1. zrakoplovnoj luci u Zagrebu i 2. zrakoplovnoj luci u Rajlovcu kraj Sarajeva. Prvog lipnja 1942. započela je s djelovanjem 5. zrakoplovna luka u Banja Luci, a do kraja 1943. uspostavljena je i 3. zrakoplovna luka u Mostaru. Tijekom rata bilo je više promjena u ustroju Zrakoplovstva, njegovih zapovjednika i ukidanja postojećih i osnivanja novih letaćkih postrojbi.

Ubrzo nakon izbijanja pobune srpskog stanovništva u istočnoj Hercegovini u lipnju 1941. započele su prve akcije Zrakoplovstva NDH, koje je borbeno djelovalo protiv ustanika. Istovremeno su u tim akcijama zabilježeni i prvi gubici. Tako su već 28. lipnja 1941. ustanici gađali tri zrakoplova, od kojih su se dva uspjela vratiti na aerodrome, a jedan je uništen. Kako se pobuna, predvođena s jedne strane Komunističkom partijom Jugoslavije, a s druge strane elementima koje će prerasti u velikosrpski četnički pokret, počela širiti na sve većem području NDH, tako je raslo i korištenje Zrakoplovstva NDH. Kasnije će srpski četnici obustaviti neprijateljstva prema Talijanima i Nijemcima i postati njihovi saveznici u borbama protiv partizana. Mikić navodi i slučajeve u kojima je Zrakoplovstvo NDH svojim djelovanjem pomagalo četnike, a u nekim slučajevima hrvatski zrakoplovi su tukli partizanske položaje na osnovi informacija dobivenih od četnika.

Osim napada na partizanske snage i mjesta pod njihovom kontrolom, hrvatski zrakoplovi su imali vrlo bitnu ulogu u opskrbljivanju mjesta opkoljenih od partizana. U nekim slučajevima upravo su opskrba iz zraka i zračni napadi na partizane, koji su opkoljavali pojedine posade, bili vrlo bitan čimbenik koji je pridonio njihovoj obrani. Tako su avioni 1. zračne luke tijekom 1942. godine u Bihać i Gospić, gdje su postojala pomoćna uzletišta, prenijeli 450 topovskih naboja, 400.000 komada puščanog streljiva, oko 1500 ručnih bombi, 800 mina za bacače, oko 12.000 kilograma hrane, 1500 kilograma medicinske opreme, oko 6000 kilograma drugog tvoriva

i skoro 200 ustaša i domobrana. Istovremeno je iz tih mjesta evakuirano preko 320 djece.

Već tijekom 1942. godine njemačka vojska u NDH preuzima izravno zapovjedništvo nad pojedinim dijelovima Zrakoplovstva NDH i u tu svrhu se osnivaju posebne skupine, kao npr. "Skupina Cenić", koja je djelovala na banjalučkom aerodromu i podržavala njemačke i hrvatske postrojbe koje su u ljeto 1942. izvršile veliku ofanzivu na partizane koji su držali planinu Kozaru. Djelovanje zrakoplovstva nastavilo se i tijekom 1943. kada je hrvatsko zrakoplovstvo davalo podršku velikim njemačkim operacijama protiv partizana u Bosni. Istovremeno na području NDH počinju dolaziti i snage njemačkog zrakoplovstva koje se uključuje u borbena djelovanja. Njemačka zapovjedništva bila su zadovoljna djelovanjem Zrakoplovstva NDH, iako su isticali da ono djeluje uglavnom sa zastarjelom opremom.

Od kraja 1943., s dolaskom savezničkog zrakoplovstva u južnu Italiju, brojni gradovi u NDH postali su meta savezničkih napada, na što zračne snage NDH nisu imale odgovarajući odgovor. U zadnjem razdoblju rata sve veći problem bilo je osigurati potrebno gorivo za Zrakoplovstvo. Nakon poziva maršala Tita domobranima da do 15. rujna 1944. prijeđu na stranu partizana, došlo je do rasula u nekim postrojbama Zrakoplovstva. Tako je na stranu partizana prešla cijela Zrakoplovna školska pukovnija iz Petrovaradina, protuzrakoplovne postrojbe s područja Zagreba, piloti i drugo osoblje zrakoplovstva iz Rajlovca. Kao i cjelokupno domobranstvo NDH, tako je i njegovo zrakoplovstvo imalo pripadnika koji su surađivali s partizanima. Najpoznatiji je slučaj pilota Rudi Čajavca i Franje Kluza, koji su u svibnju 1942. preletjeli s dva zrakoplova na stranu partizana, a Čajavec je nešto kasnije svojim avionom bombardirao Banja Luku, pa su vlasti NDH bile zabrinute da bi partizanski zrakoplovi mogli napasti i sam Zagreb. Kasnije su ova dva partizanska zrakoplova ipak uništena. Tijekom rata partizani su izveli i više napada na aerodrome, prilikom kojih su uništili ili zarobili veći broj hrvatskih i njemačkih zrakoplova, npr. napadi na Jedriličarsku školu u Sv. Nedjelji u svibnju i na Rajlovac u kolovozu 1943. i zauzimanje aerodroma Zalužani kraj Banja Luke u rujnu 1944.

Na dan 21. studenog 1941. Zrakoplovstvo NDH je raspolagalo s ukupno 90 zrakoplova, od kojih su 36 bili neispravni. Tijekom 1942. nabavljeno je 140 novih aviona iz Italije, Trećeg Reicha ili iz tvornica i remontnih zavoda na području nekadašnje Jugoslavije. No, tijekom iste godine izgubljeno je 47 aviona (partizani su uništili 18, u različitim udesima uništeno je 25, itd.). Tako je krajem 1942. Zrakoplovstvo NDH imalo oko 180 do 190 aviona. Dana 30. rujna 1943. Zrakoplovstvo je raspolagalo s 228 aviona i 10.951 časnikom, dočasnikom i domobranom, ne računajući pripadnike Zrakoplovstva izvan NDH, koji su služili u legionarskim postrojbama njemačkog zrakoplovstva. Na dan 10. lipnja 1944. u sastavu zrakoplovstva bio je 201 avion (130 u postrojbama i školama, 24 u radionicama, 47 u tehničkom skladištu), a 30. kolovoza 1944. taj je broj pao na 187 aviona. Pred sam kraj rata cjelokupne preostale snage Zrakoplovstva povučene su u 1. zrakoplovnu luku u Zagrebu, koja je u travnju 1945. raspolagala s 52 zrakoplova. Tijekom zadnjih dana rata brojni piloti su prebjegli i sletjeli na aerodrome pod nadzorom Jugoslavenske armije, a neki su odletjeli u Italiju. Mikić smatra da je tijekom postojanja Zrakoplovstva NDH kroz njegov sastav prošlo najmanje 520 aviona različitih obrazaca. Istovremeno je izgubljeno 405 zrakoplova. Od toga 227 su uništili, oborili ili zarobili partizani. U napadima savezničkog zrakoplovstva, koji su počeli tijekom 1943., uništena su 82 aviona, od čega 73 u bombardiranjima, a devet u zračnim borbama. Osim toga, još 96 aviona je uništeno u različitim nesrećama ili su pobjegli u druge zemlje.

U desetom poglavlju Mikić daje prikaz ustroja i djelovanja 4. zrakoplovne lovačke skupine i 5. zrakoplovne bombarderske skupine. Ovo su bile postrojbe sastavljene od hrvatskih zrakoplovaca, a djelovale su u sastavu njemačkog zrakoplovstva, uglavnom na bojišnici u Sovjetskom Savezu. U jedanestom poglavlju obrađeno je sudjelovanje pripadnika Zrakoplovstva u kopnenim postrojbama, kao npr. u Petrinjskom zdrugu, kojim je zapovijedao zrakoplovni pukovnik Ivan Mrak i u III. gorskom zdrugu kojim je zapovijedao zrakoplovni pukovnik Dragutin Rubčić. U borbama na zemlji sudjelovala je i Zrakoplovna školska pukovnija iz Petrovaradina. U zadnjem dijelu knjige (str. 148.-178.) prikazani su tipovi aviona koji su se nalazili u sastavu Zrakoplovstva NDH, uključujući osnovne tehničke podatke o tim avionima i njihove fotografije.

Treba spomenuti da su već 1998., od strane istih izdavača, objavljene još dvije Mikićeve knjige, "Italijanska avijacija u Jugoslaviji 1941-1943. godine" i "Nemačka avijacija u Jugoslaviji 1941-1945. g.". Sadržajno i metodološki, one s knjigom o ratnom zrakoplovstvu NDH čine jednu zatvorenu cjelinu i također daju opsežan i stručan prikaz djelovanja njemačkog i talijanskog ratnog zrakoplovstva na području nekadašnje Jugoslavije tijekom Drugog svjetskog rata.

Mikić smatra da nisu točne ocjene, iznesene za vrijeme socijalističke Jugoslavije, o maloj borbenoj vrijednosti Zrakoplovstva NDH. Iako je to zrakoplovstvo bilo opremljeno uglavnom zastarjelom opremom, u usporedbi sa zračnim snagama velikih zaračenih sila, ono je imalo bitnu i važnu ulogu u borbama protiv partizana.

Iako smatram da bi se neke ocjene koje donosi Mikić mogle dovesti u pitanje, npr. one o NDH i njezinim oružanim snagama kao čimbenicima kojima je glavni cilj bio uništenje srpskog naroda, odnosno provođenje genocida na Srbima, ova knjiga u svakom slučaju predstavlja vrijedan, koristan i opširan doprinos poznavanju jedne sastavnice oružanih snaga NDH i kao takvu treba je imati u obziru svatko tko se bavi tim razdobljem hrvatske povijesti.

NIKICA BARIĆ

Ženi LEBL /Jennie LEBEL, *Juče, danas - doprinos Jevreja iz bivše Jugoslavije u Izraelu/ Yesterday, today, Contribution of Jews from ex-Yugoslavia to Israel*, Udruženje Jevreja iz bivše Jugoslavije u Izraelu, Tel-Aviv 1999., 172. str.

U povodu obljetnice stvaranja države Izrael, Udruženje Židova iz bivše Jugoslavije u Izraelu (*Hitahdut olej ex-Jugoslavija*) odlučilo je izdati spomen-knjigu u kojoj bi prikazali doprinos Židova s prostora bivše Jugoslavije (Srbije, Makedonije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore) u Izraelu. Taj je posao povjeren Jennie Lebel (rođ. 1927.), koja po struci nije povjesničarka, već velika zaljubljenica u povijest Židova na tlu Srbije i Makedonije, podrijetlom je iz Aleksinca, a sada ima prebivalište u Izraelu. Godine 1954. Jennie Lebel se iselila u Izrael, nakon što je provela kao politički zatvorenik dvije i pol godine u zatvoru. Osim mnogo članka o Židovima na tlu Srbije i Makedonije, objavila je dvanaest knjiga od kojih je šest na srpskom i šest na hebrejskom, a neke su i dvojezične. Ova knjiga pripada njezinu dvojezičnom opusu. Najnoviji radovi Jennie Lebel su dvije knjige izdane u Beogradu 2001. i 2002. pod nazivom *Do konačnog rešenja - Jevreji u Beogradu 1521.-1942.* i *Do konačnog rešenja - Jevreji u Srbiji.*

Prisutnost Židova od Makedonije i Dalmacije pa do Vojvodine prati se već od prvih stoljeća poslije Krista, da bi u kasnijim stoljećima to bila uglavnom povremena naseljavanja. Sredinom 18. i početkom 19. stoljeća, zabilježena je veća prisutnost Židova na ovim prostorima, ali im tada još nije bilo dopušteno stalno naseljavanje. Tek sredinom 19. stoljeća možemo pratiti razvoj i povijest židovskih zajednica kada se donose razne carske uredbe ili sultanski fermani koji im dopuštaju privremeno ili trajno naseljavanje. Položaj Židova pogoršavao se u vrijeme zaoštrenih situacija kako u Otomanskom Carstvu tako i na prostorima Habsburške Monarhije. Stvaranjem 1918. godine Države Srba, Hrvata i Slovenaca i kasnije 1929. godine Kraljevine Jugoslavije, Židovi iz Srbije i Crne Gore, te dijela Otomanskog carstva (Makedonija, Kosovo) i ostataka Austro-Ugarske (Hrvatska, Dalmacija, Bosna i Hercegovina, Vojvodina te Slovenija) našli su se u jednoj državi u kojoj su u odnosu na ostalo stanovništvo iznosili manje od jedan posto. Na prostoru Kraljevine Jugoslavije našle su se dvije skupine Židova sastavljene od Aškenaza i Sefarda, koje su bile pod utjecajem različitih političkih sustava, ali i različitih kulturnih utjecaja. U tako složenoj situaciji, Židovi su u monarhističkoj Jugoslaviji stvorili svoje zajedničke ustanove u tri glavna središta. U Beogradu su osnovali Savez jevrejskih vjeroispovjednih općina Jugoslavije (SJVOJ), no ujedno tu se nalazilo i sjedište Vrhovnog rabina na čelu s dr. Isakom Alkalayem. Istovremeno, u Zagrebu su osnovani: Savez cionista Jugoslavije i Savez židovskih omladinskih udruženja. Nekoliko godina kasnije u Sarajevu je otvoren Srednji jevrejski teološki seminar (seminari na kojima se poučavalo ritualno klanje i obrezivanje) iz kojeg su izašli *Šohetim-molhelim*, kantori i nastavnici hebrejskog jezika. Svi su ti savezi bez većih problema djelovali u međusobnoj povezanosti do travnja 1941. godine kada je propala Kraljevina Jugoslavija. Nakon Drugoga svjetskog rata (1939.-1945.) u kome je na prostoru bivše Kraljevine Jugoslavije stradalo oko 80% Židova, nastala je nova Jugoslavija u obliku Federacije sa 6 republika i 2 autonomne pokrajine. Preostali Židovi koji su preživjeli holokaust i odlučili ostati u toj novoj državi obnovili su 30 židovskih općina po gradovima i Savez jevrejskih općina, izostavivši u svom imenu «vjeroispovjednih». Savez se u prvom redu bavio problemima restitucije, popisa žrtava, obnavljanja i čuvanja vjerskih objekata, kulturnim radom, izdavanjem knjiga i utemeljenjem Jevrejskog historijskog muzeja u Beogradu. Kasnije je taj Savez organizirao cijelu akciju doseljavanja u Izrael tzv. "Velike alije". Iako se najveće useljavanje u Izrael dogodilo od 1948. do 1952. godine, ova knjiga se bavi i ranijim useljenicima, o kojima se malo zna.

Knjiga je podijeljena na dva dijela. Prvi dio pisan je hrvatsko-srpskim i prilagođen je čitaocima iz Srbije, drugi dio nosi engleski naslov *Yesterday, today Contribution of Jews from ex-Yugoslavia to Israel*, i pisan je hebrejskim jezikom te prilagođen čitaocima u Izraelu.

Na početku knjige je uvod "Jevrejska zajednica bivše Jugoslavije i njen udeo u naseljavanju i izgradnji zemlje" (3.-8.) u kojem se opisuje povijesni pregled židovskih zajednica na prostorima Hrvatske, Dalmacije, Srbije, Bosne i Hercegovine i Makedonije i njihov udio u naseljavanju i izgradnji Izraela koji je napisao Cvi Loker, ravnatelj Arhiva Eventov u Izraelu, podrijetlom iz Novog Sada.

Nakon Lokerova uvoda knjigu je predstavila sama autorica Jennie Lebel u kratkom predgovoru (9-11). U predgovoru autorica se opravdala da je sva prezimena pisala *izgovornom transkripcijom*, kako se izgovaraju u hebrejskom jeziku, a ne *izvorno*, zato što se u Izraelu većina ljudi služi takvim načinom pisanja, što joj

autorica ovog prikaza zamjera, jer se ipak sva židovska prezimena ne izgovaraju jednako u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini ili Srbiji.

U sljedećem poglavlju "Useljavanja do 1948" (13.-31.) autorica prati useljavanja u Izrael do 1948. godine, spominjući dva velika rabina podrijetlom s ovih prostora: zemunskog rabina rođenog u Sarajevu Haj Alkalaja (1798.-1878.) i Yehudu ben Menaheim Levia (1783-1879.) rođenog u Sarajevu, koji je zbog boravka u Dubrovniku prozvan "Yehuda iz Raguze", a koji su među prvima zagovarali povratak u Izrael – "Obećanu zemlju". Ime rabina Alkalaja iz Zemuna nose ulice u gotovo svim većim gradovima Izraela, a u Jaffi jedna ulica nosi naziv po Yehudi iz Raguze: Yehuda Meraguza. U razdoblju od 1921. do 1932. u tadašnju Palestinu uselilo se legalno oko 60 osoba, a ilegalno mnogo veći broj, većinom iz Makedonije, ali i iz Srbije i Bosne. Od 1922. do osnivanja Izraela 1948. godine, važili su strogi propisi za useljavanje u Palestinu, tako da tih godina nije bilo ni velikog priljeva židovskog stanovništva na te prostore, a ujedno pionirski pokret za useljavanje u Palestinu nakon završetka Prvoga svjetskog rata nije naišao na veliki odaziv na prostorima novostvorene Kraljevine Jugoslavije. Tijekom 1933.-1940. preselilo se s ovih prostora oko 650 osoba, a u ožujku 1941. oko 760 lica i tako spasilo svoje živote. Godine 1935. mali broj useljenika s prostora monarhijske Jugoslavije osnovao je Udruženje doseljenika iz Jugoslavije (*Hitahdut Oley Jugoslavija, HOJ*) u Tel Avivu, koje djeluje još i danas. Inicijatori osnivanja ovog udruženja bili su ing. Ljudevit Freundlich iz Donjeg Miholjca (1927.-1934. predsjednik židovske općine u Osijeku) i Nada Spiegler-Koen iz Zagreba. Nakon proglašenja Izraela 1948., Jugoslavija je dopustila neograničeno iseljavanje Židova s ovih prostora te time bila prva socijalistička zemlja koja je napravila taj korak. Jedan od uvjeta za iseljavanje bilo je odricanje od jugoslavenskog državljanstva i gubitak vlasništva nad nepokretnom imovinom. U prvom naletu preseljavanja u Izrael iselilo se 4 103, u drugom 2 476, u trećem 408 i u posljednjem naletu 705 osoba. Prema izvorima od 1949. do 1952. preselile su se 7 732 osobe (po nekima 8 087), te se to preseljenje često zove "masovna alija". Iseljavanje Židova u Izraela dopušteno je pod vidom *repatrijacije u Palestinu* tj. Židovi su imali status povratnika u svoju zemlju te su tako Židovi prvi put priznati kao narodnost, a ne kao vjerska zajednica.

U sljedećem poglavlju, "Žrtve pale za slobodu domovine" (33.-44.) autorica nas upoznaje s pojedincima koji su sudjelovali i dali živote u obrani novostvorene države Izrael 1948. godine. Na navedenom popisu nalaze se i osobe koje su stradale tijekom kasnijih terorističkih napada. Koliko je do sada poznato stradalo je preko 50 jugoslavenskih Židova. Koliko se Židova s prostora monarhijske Jugoslavije i bivše FNRJ (Federativne Narodne Republike Jugoslavije) preselilo u Izrael ne zna se danas točno, jer neki pojedinci su nakon legalnog ulaska u Izrael tu državu smatrali samo prolaznom stanicom i odskočnom daskom ka izlazu u "prekomorske države" u prvom redu iseljavanju prema Americi i nekim drugim zemljama, jer je u bivšoj FNRJ bila vrlo ograničena mogućnost legalnog izlaska, posebice prema Americi. U tijeku prvih godina iseljavanja u Izrael, neki Židovi vratili su se ponovno u zemlju iz koje su se iselili, a veliki dio se prebacio u prekoceanske zemlje. Nekolicina ih se zbog materijalnih, klimatskih ili jezičnih razloga preselila u europske države među kojima je prednjačila Njemačka, a većinom su to bili stariji ljudi. Pretpostavlja se da je uzrok iseljavanja u europske zemlje bilo nesigurno stanje u Izraelu, vrlo teško zapošljavanje, nepoznavanje hebrejskog jezika, a i teška prilagodba posve novim okolnostima te kulturnim različitostima na koje se starije osobe nisu mogle priviknuti. U ovom dijelu autorica je opisala rad HOJ-a, koji je organizirao prihvaćanje

novih useljenika iz stare domovine tj. koji je radio na organizaciji tzv. "masovne alije", na prihvaćanju tereta zapakiranog u sanduke i bale koje su u žargonu zvali *koleti* i *liftvani*, jer su jugoslavenske vlasti dopustile svojim iseljenicima da sa sobom ponesu pokućstvo, namještaj i ostale predmete. Predstavnici HOJ-a su novodoseljenim stanovnicima zbog nepoznavanja hebrejskog jezika organizirali *ulpan* - tečaj za ubrzano učenje hebrejskog jezika u trajanju od oko pet mjeseci.

U pretposljednem poglavlju (45.-70.) autorica predstavlja "Najnoviju aliju 1991.-1997.", koja je zbog prilika i izbijanja rata u Hrvatskoj i kasnije Bosni i Hercegovini započela 1991. godine. Prvi useljenici bili su s prostora Hrvatske u kojoj je započeo rat koji su vodile JNA i Srbija pod zapovjedništvom Slobodana Miloševića, pa iz Srbije u kojoj su se Židovi bojali da će doći do rata i u njihovoj zemlji i na kraju iz Bosne, koja je pretrpjela uz Hrvatsku teška razaranja i stradanja stanovništva. Prihvaćanje tih iseljenika naišlo je na mnoge teškoće jer su smatrani ratnim izbjeglicama. U njihovu prihvaćanju najviše se angažiralo Udruženje Židova podrijetlom iz bivše Jugoslavije koje je organiziralo pomoć u centrima, gdje bi ih u početku stacionirali te im kasnije nalazili radno mjesto i pomagali im pri rješavanju različitih problema. Najbrojniji useljenici su na početku bila djeca, koju su roditelji sklonili u vihoru rata na sigurni teritorij. Ta djeca su se vrlo brzo prilagođavala novonastaloj situaciji. Tijekom te nove *alije* u Izrael su se preselili uz djecu u prvom redu akademski obrazovani ljudi tj. intelektualci i stručnjaci koji su se vrlo brzo uklopili u svakodnevni život Izraela. Iako ih se nekolicina morala prekvalificirati zbog nepoznavanja jezika, velika većina je ipak našla zanimanja u struci. Ti novi doseljenici se razlikuju od onih iz razdoblja nakon Drugoga svjetskoga rata, jer na sebi ne nose teret holokausta, a i sve ono što su stekli tijekom godina rada (kuće, vikendice, zemljišta, mirovine) i dalje je ostalo kao njihova imovina. Po autorici ti novi useljenici u Izrael nisu došli u novu zemlju da poprave svoje ekonomsko stanje, niti su imali cionističke pobude kao raniji useljenici (1948.-1952.), oni su se doselili zbog izbijanja rata u svojoj zemlji i to je bio jedini razlog napuštanja njihove dotadašnje domovine. Od 1600 osoba koje su došle u Izrael u razdoblju 1991.-1997. ostalo ih je 1200, dok se dio vratio nakon završetka rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

U ovom poglavlju autorica je predstavila predsjednike HOJ-a, njihove podružnice tj. *snifove* u velikim gradovima Izraela - Jeruzalemu, Haifi i Tel Avivu. Nakon toga opisala je djelovanje Povijesno - muzejskog odbora HOJ-a, koji od 1954. radi zaslugom Jakira i Etelke Eventove, njegovu izdavačku djelatnost u kojem se ističe izdavanje različitih zbornika te od 1991. godine objavljivanje drugog dijela *Istorije Jevreja Jugoslavije* pod uredništvom Cvi Lokera. U Izraelu nema ulice, trga, a i grada u kojem nešto ne nosi ime osobe s prostora bivše Jugoslavije. U Azoru je jedna ulica dobila ime po cionističkom prvaku iz Zagreba Aleksandru Lichtu. U Ramat Ganu jedan park nosi ime prvog borca protiv nacizma, sina vinkovačkog rabina Davida Frankfurtera. U Karmelu je šuma posvećena Moši - Milanu Kolaru podrijetlom iz Osijeka koji je od 1944. u Izraelu, a posvetio se poboljšanju kvalitete okoline i šuma. Ipak, najčešće ime koje se spominje i bez kojeg nema grada niti ulice u Izraelu je rabina Yehude Alkalaja iz Zemuna. Pred kraj ovog poglavlja autorica opisuje *kibuće* (*Šaar Haamakim* i *Gat*) i *mošave* (kolektivna poljoprivredna radna naselja) u kojima su u većini bili jugoslavenski Židovi.

Zadnje poglavlje knjige "Ljudi juče, danas" (73.-170.) predstavlja abecedno poređane biografije pojedinaca iz Hrvatske, Srbije, Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Makedonije koji su sudjelovali ili sudjeluju u stvaranju Izraela. U hebrejskom dijelu knjige uz biografije pojedinaca tiskane su i fotografije osoba.

Iako je knjiga izašla u Izraelu i namijenjena je uglavnom čitaocima iz Srbije i Crne Gore te Izraela, jer je autorica podrijetlom iz Srbije (Aleksinac), našem čitaocu i znanstveniku ona je vrlo korisna zato što razjašnjava neke osnovne podatke o stvaranju Udruženja Židova iz bivše Jugoslavije u Izraelu, o njihovoj djelatnosti i radu, a s druge strane daje popis useljenika iz Hrvatske. Po mojem vlastitom istraživanju načinjenom prema popisu osoba, najveći broj useljenika u Izrael je iz Hrvatske i to u razdoblju 1948.-1952., a nakon nje slijedi Srbija i Bosna i Hercegovina. Iako će čitatelj naići na probleme oko utvrđivanja točnih prezimena s prostora Hrvatske, jer ih autorica piše kako se izgovaraju, a ne kako se izvorno pišu, što sam već ranije napomenula, koristan su pokazatelj za istraživača emigracija te za pisca biografija. Iako autorica nije razjasnila sve uzroke iseljavanja jugoslavenskih Židova u Izrael (1948.-1952.), spomenuvši samo poboljšanje ekonomskog stanja i cionističke pobude, ova knjiga predstavlja prvi korak k razjašnjavanju nekih od problema iseljavanja, u ovom radu emigracije Židova u Izrael i njihovo donekle brojčano utvrđivanje.

LJILJANA DOBROVŠAK

Globalizacija, priredio Anđelko Milardović, Osijek – Zagreb
– Split 2001., 232 str.

Teoretsko određenje gotovo svih značajnijih pojmova oduvijek je predstavljalo područje sukoba različitih koncepcija, koje su pokušavale na što je moguće uvjerljiviji način odgonetnuti temeljne odrednice i u njima se približiti samoj biti problema. Zbrka koja pri tomu nastaje, veća je što je pojam složeniji. U prikazanoj knjizi upravo je to glavni problem s kojim se susreo priređivač u odabiru značajnijih tekstova na temu jednog od najprovokativnijih i danas iznimno često upotrebljavanog pojma globalizacija. Globalizacija je u svim svojim aspektima gotovo podjednako izazovna za sve, bilo da je riječ o zemljama zapadne liberalne demokracije, zemljama tranzicije ili pak zemljama trećeg svijeta.

Globalizaciju nam je ovim djelom Milardović pokušao približiti na osnovu niza informativnih poglavlja od kojih bismo izdvojili drugo «Metodološki okvir», treće «Globalizacija u ekonomiji i politici» i četvrto «Globalizacija, kultura i identitet», u kojima su sabrana neka zapažanja vodećih svjetskih teoretičara na tom području. Slika koju pri tomu dobivamo, izuzetno nam je korisna jer nam pruža mogućnost uvida u događaje koji su prethodili današnjim procesima u svijetu.

U prvom poglavlju, odnosno uvodnom dijelu «Globalizacija», str. 9.-32., Anđelko Milardović i Đuro Njavro objašnjavaju modernizaciju, globalizaciju i tranziciju, politički i kulturni identitet malih naroda u procesu globalizacije, liberalizam, demokraciju i kulturni identitet malih naroda u procesu globalizacije, sociokulturni razvitak Hrvatske u procesu globalizacije, hrvatski nacionalni i kulturni identitet u procesu globalizacije, te globalizaciju i gospodarstvo.

U drugom poglavlju «Metodološki okvir» upoznajemo se s radovima Ronalda Robertsona, Urlicha Becka. Ronald Robertson u radu *Globalizacija kao problem*, str. 35.-62., pojašnjava kako se globalizacija kao ideja odnosi na smanjivanje svijeta, ali i na jačanje svijesti o svijetu kao cjelini. Prema njemu svjetski ratovi, osobito Drugi svjetski rat, s događajima koji su potresli svijet, nakon kojeg će nastati ono što danas zovemo Trećim svijetom, potom sve više međunarodnih, transnacionalnih i supranacionalnih institucija te pokušaji uspostave nečega što će kasnije

postati poznato kao globalno gospodarstvo, odigrali su ključnu ulogu u procesu globalizacije. Teorija modernizacije pedesetih i šezdesetih godina nastala je kao proizvod saveznika, a posebno Amerikanaca, da se u zapadnoj Njemačkoj i Japanu nametnu demokratski standardi. Upravo u tom razdoblju teorija modernizacije bila je prevladavajući oblik zapadnog «internacionalizma». Robertson vjeruje kako se suvremeno zanimanje za globalitet i globalizaciju ne može objasniti ni kao gledište rezultata zapadnog projekta «moderniteta» ni, osim u veoma ograničenom smislu, prosvjetiteljstva. Upravo danas, u procesu intenzivne globalizacije, svjedoci smo jačanja suprotnih tendencija kao što su jačanje civilizacijske, društvene, etničke, regionalne i pojedinačne samosvijesti.

U odjeljku pod naslovom «Što je globalizacija?» str. 63.-68., Ulrich Beck objašnjava kako je globalizacija proces koji stvara transnacionalne socijalne veze i prostore, koji revalvira lokalne kulture i otkriva neke treće. Upravo zbog kompleksnosti tih odnosa Beck navodi kako je potrebno postaviti pitanje razmjera kao i granica uslijeđene globalizacije, s obzirom na tri parametra: dimenzije prostora, stabilnost u vremenu, (socijalna) gustoća transnacionalnih mreža, veza i slika. Osobitost procesa globalizacije danas, a vjerojatno i sutra, navodi Beck, leži u empirijskom istraživanju dimenzije, gustoće i stabilnosti izmjeničnih regionalno – globalnih odnosa i njihove medijske definicije kao i socijalnih prostora i slika na kulturološkoj, političkoj i gospodarstvenoj, vojnoj i ekonomskoj razini, pristajući tako uz krug Davida Helda. Svi Beckovi radovi spomenuti u ovoj knjizi preuzeti su iz njegova djela *Was ist Globalisierung?*, Frankfurt a/M. Suhrkamp, 1998.

Treće poglavlje «Globalizacija u ekonomiji i politici» donosi nam radove Tapscotta, Brzezinskog i već spomenutog Becka. Don Tapscott u odjeljku «Dvanaest tema nove ekonomije», str. 71.-104, Galbraithovski zanimljivo iznosi viđenje gospodarskih odnosa danas. Detekcijom nekih bitnih elemenata u prošlosti isto tako predviđa i buduća, ne samo gospodarska već i društvena kretanja. Tapscott je primjetio da se u razvijenim zemljama gospodarstvo preobražava iz industrijskog, temeljenog na čeliku, automobilima i cestama u gospodarstvo koje nastaje na siliciju, računalima i mrežama. Upravo su te promjene jednako značajne kao i svojedobna smjena doba poljodjelstva industrijskom erom. U dvanaest korespondentnih aspekata nove ekonomije Tapscott je uvrstio sljedeće: stručnost, digitalizaciju, virtualizaciju, molekularizaciju, integraciju/umrežavanje u internet, disintermedijaciju, konvergenciju, inovacije, prokonzumaciju, trenutačnost, globalizaciju i nesklad.

Ulrich Beck u odjeljku «Policentrična svjetska politika» str. 105.-111., pokušava objasniti pojam «bezdržavnog» globalnog društva. Gledamo li na globalizaciju kao ekspanziju transnacionalnih subjekata, postaje paradoksalno to što je ona ovisna o nacionalnom državnom autoritetu, ili točnije kako navodi autor hegemonijalnoj sili. Na taj način globalizacija traži prešutnu nacionalnu dozvolu za globalizaciju.

Za globalnu eru u kojoj živimo vrijedi pravilo kako nacionalne države ne mogu postojati bez globalnih društava, a globalna društva ne mogu postojati bez nacionalnih država i nacionalnih društava. (str. 110.)

Zbigniew Brzezinski u odjeljku «Hegemonija novog tipa. Globalni sustav poretka SAD-a, str. 112.-116., vrlo sugestivno iznosi niz činjenica vezanih uz američku supremaciju u svijetu. U mnogim raspravama vodeće mjesto Amerike u međunarodnoj zajednici često evocira uspomenu na niz imperija u povijesti koji su predvodili svijet u određenom razdoblju. Usporedi li se američki sustav vlada-

vine sa svojim prethodnicima, dolazimo do zaključka kako su nekadašnji imperiji bili djelo aristokratskih političkih elita koje su najčešće vladale autoritativnim ili apsolutističkim režimom, zaključuje Brzezinski, i navodi ono što razlikuje američku dominaciju od njegovih preteča. Utjecaj SAD-a temelji se na «globalnom sustavu koji je nedvojbeno američkog kroja i koji odražava njihova unutrašnjopolitička iskustava, a najbitniju komponentu svakako predstavlja pluralistički karakter američkog društva i politike». (str. 113.)

«*Zablude globalizma*», str. 117.-128., poglavlje je u kojem je Ulrich Beck detektirao deset predrasuda globalizma, poredavši ih na sljedeći način: 1) Metafizika svjetskog tržišta, 2) Takozvana slobodna svjetska trgovina, 3) Privredno se (još) radi o internacionalizaciji, ne o globalizaciji, 4) Dramaturgija rizika, 5) Napolitičnost kao revolucija, 6) Mit o linearnosti, 7) Kritika katastrofičnog mišljenja, 8) Crni protekcionizam, 9) Crveni protekcionizam, 10) Zeleni protekcionizam.

Najzanimljiviji dio zasigurno predstavlja peta zabluda - Napolitičnost kao revolucija - gdje Beck navodi kako je globalizam misaoni virus koji je u međuvremenu napao stranke, sve redakcije, sve institucije. «Njegova vjerska dogma nije gospodarsko djelovanje nego podređivanje svih i svega – politike, znanosti, kulture – primatu ekonomskog». (str. 122.)

Četvrto poglavlje «Globalizacija, kultura, identitet», zasigurno je s povijesnog aspekta najzanimljivije. U prvom odjeljku «Zapadna kultura kao prva doista globalna kultura», str. 131.-149., Tony Spybey iznosi tezu po kojoj su Europljani u procesu kolonizacije preslikavali ili usađivali svoje kulturne institucije s područja obrazovanja, komunikacije, politike i države – nacije, gospodarstva (trgovine i industrije), zakonodavstva i uprave u gotovo svaki kutak svijeta. Upravo su ti razlozi doveli do uspona zapadne kulture kao prve globalne kulture. Krajem 15. stoljeća europska civilizacija postala je vojno nadmoćna ostalima, što je omogućavalo Europljanima neograničeno širenje svojih interesa, navodi Spybey. Na taj je način europski kolonijalizam uspostavio kanale globalne komunikacije isprva jedrenjacima, a kasnije polaganjem telegrafskih kablova. Nakon traumatičnih iskustava kroz koje je Europa prošla, ideja europske homogenizacije rođena je iz želje za ujedinjenjem Njemačke i Francuske, kako ne bi došlo do novih katastrofa. Na osnovi ideje o jednom čvrstom homogenom ustroju starog kontinenta, nužno je došlo i dolazi do preinaka u sudjelovanju na globalnom nivou, kako bi se stvorila protuteža dvama takmacima Sjevernoj Americi i Istočnoj Aziji.

«Suprotiva modernizmu: antimodernizam u globalnoj perspektivi», str. 150.-173., sažeti je prikaz studije Franka J. Lechnera, *Against Modernity: Antimodernism in Global Perspective* u kojoj se autor zalaže za modernizam na neizravan i kritički način. Budući da mnogi tvrde kako je projekt prosvjetiteljstva okončan u svim područjima kulture – spoznajnoj, estetskoj, etičkoj i vjerskoj, po Lechneru sve su to preuranjene glasine, jer ako i prihvatimo činjenicu da je prosvjetiteljstvo (kao kulturni standard) mrtvo, njegove društvene i kulturne posljedice osjećaju se i danas. Američka i francuska revolucija postale su simbolom promjena društvenih odnosa, prema uspostavi jednakih građanskih prava za sve. U takvim uvjetima uloga vlasti je da služi zajednici, a punopravni članovi društva moraju sebe doživljavati u službi kolektiva. Sama globalizacija bila je pokušaj zapadne buržoazije za ovladavanjem nad prirodnim i društvenim resursima, u čemu je ključnu ulogu odigrala industrijska revolucija, navodi Lechner. Zapadna su društva ostvarila neviđenu stopu gospodarskog rasta, što je pomoglo unapređenju standarda stanovništva. Upravo tijekom tog procesa radna snaga postajala je roba, kao i svaka druga, koju prema

vlastitom nahođenju prodaju i kupuju oni koji kontroliraju proizvodni sustav. (str. 164.) Uslijed sve složenije institucionalne podjele rada, dobro ukorijenjene veze između pojedinca i društva počele su pucati, što je utjecalo na iskustvo mnogih pojedinaca. Između ostalog zbog spomenutih aktivnosti kako navodi autor, iznjedrene su i antimodernističke aktivnosti, koje je podijelio na četiri glavne vrste: fundamentalističke, romantičarske, terapijske i emancipatorske, «pri čemu je svaka od njih poseban oblik diferencijacije usmjeren na neki osobit problem civilizacije modernizma i utemeljen na posebnom sustavu vrijednosti». (str. 166.) Modernizam je po Lechneru i danas važan, ali je on ugrađen u globalitet.

Neil Smelser, u odjeljku «Kultura i integracija nacionalnih društava», str. 174.-198., bavi se ulogom kulture u uspostavi socijalne integracije u državama – nacijama. Najznačajniji elementi, koji utječu na trajnost i koherentnost društva po Smelseru su: teritorijalna integracija, pri kojoj se ljudi okupljaju po specijalnom principu i radi osjećaja vezanosti uz neko područje, ekonomska integracija, kojom se ljudi vežu putem razmjene i tržišta, te kulturna integracija kao najizrazitiji oblik zato što države – nacije koriste jezičnu politiku, školstvo i masovne medije za integraciju društva i zadobivanje lojalnosti građanstva. Unatoč koncizno provedenim integrativnim mjerama «državama–nacijama odozgo prijeti internacionalizam multinacionalnih korporacija, a odozdo subnacionalne sile etničke, vjerske, jezične i regionalne». (str. 194.)

Treba još istaknuti pogovor Žarka Paića «Globalizacija – postmoderna utopija», str. 201.-210., iz kojeg bi kao najznačajnije istaknuli autorovo određenje pojma globalizacije, po kojem ona označava stanje prijelaza preinake svjetskog ekonomsko-političko-kulturnog sklopa, zbog čega globalizacija nije zatečeno stanje, već proces kojemu je imanentno gibanje prema nekom ne(određenom) cilju.

«Odabrana bibliografija o globalizaciji», str. 213.-232., Aleksandra Vukića iscrpan je uvid o literaturi koja obuhvaća opća djela o globalizaciji, politici i globalizaciji, kulturi, nacionalnom identitetu i globalizaciji, ekonomiji i globalizaciji, te literaturu o globalizaciji na hrvatskom, olakšavajući na taj način prvu fazu istraživačkog rada ili heuristiku.

TOMISLAV ANIĆ

Norman CIGAR – Paul WILLIAMS, *Indictment at the Hague. The Milošević Regime and Crimes of the Balkan Wars* (Haške optužbe. Miloševićev režim i zločini balkanskih ratova), New York University Press, New York – London, 2002, 340 str.

Knjiga dvojice autora, od kojih je Cigar hrvatskoga podrijetla, sastoji se od tri dijela: uvoda, šest kratkih poglavlja navedenih autora i sedam skupina dokumenata. Uvod (11-17) napisao je Ivo Banac s Yale sveučilišta. Knjigu su autori počeli izrađivati 1996. godine, kad još nije bilo ni osobitih naznaka da bi Milošević mogao biti optužen, a još manje da bi uistinu mogao završiti u den Haagu. Autori su tada bili uvjereni da postoje utemeljeni razlozi za optužbu Miloševića zbog ratnih zločina i genocida. Knjiga o kojoj je riječ proširena je verzija te prve studije na spomenutu temu, a proširenje je nastalo na temelju dokumenata koji su od tada postali poznati. Ujedno je postala ogledna studija kako su dokazi postali uteljenjem za Miloševićevu optužbu. Ne treba posebno isticati kako knjiga može biti vrlo korisna onima koji se

zanimaju za problematiku funkcioniranja Haškoga suda. No, knjiga je također vrlo korisna povjesničarima koji istražuju najnoviju povijest raspada bivše Jugoslavije, pokretanja rata i političkih i vojnih događanja tijekom rata i neposredno nakon njega. Autori su svoje izlaganje potkrijepili obiljem referenca na članke, knjige, video vrpce i slične dokumente koji su mogli vrlo lako izmaknuti pozornosti hrvatskih istraživača ili su im jednostavno bili nedostupni.

Uz kratki prikaz političkoga uspona i neslavnoga pada Slobodana Miloševića, I. Banac u uvodnom poglavlju ne krije svoja naširoko poznata politička stajališta koja dobroano utječu na njegove prosudbe najnovije povijesti balkanskoga područja.

Autori u prvom poglavlju "Slučaj za optužnicu" objašnjavaju već spomenutu narav knjige i način njezina nastanka. U preostalim pet poglavlja analiziraju, uvijek u odnosu na Miloševića, razne aspekte haških optužnica, što je vidljivo već iz naslova poglavlja. Tako su susljedna poglavlja naslovljena: "Zakon: ratni zločini i osobna odgovornost", "Komisija o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj", "Naređivanje ratnih zločina", "Pomaganje i poticanje ratnih zločina" te "Nesprječavanje i nekažnjavanje ratnih zločina".

U najdužem dijelu knjige naslovljenom "Dokumenti" nalazimo različite dokumente UN-a i raznih komisija, kao i optužnice Radovana Karadžića, Ratka Mladića i Slobodana Miloševića. Autori naznačuju da se većina ovih dokumenata može naći na internetu za što daju i adrese web-stranica. Osobito dobra adresa je www.haverford.edu/relg/sells, tj. osobna web-stranica prof. Michaela Sellsa s Haverford koledža.

Knjiga je posvećena Bosanskome institutu u Londonu i njegovim prominentnim suradnicima Quintinu Hoareu, Branki Magaš i Noelu Malcomu.

JURE KRIŠTO